

עיצוב זיכרון לאומי טראומטי:

המקרה של מסורת יום השואה ועצרת הזיכרון בקיבוץ לוחמי הגטאות

משה שר¹

שבעים שנה של עיצוב זיכרון היסטורי טראומטי

התמונה ההיסטורית של השואה, הרצח ממניעים אידיאולוגיים של כשישה מיליון יהודים לצד קבוצות קורבן אחרות במהלך מלחמת העולם השנייה, זכתה למחקר ענף. אנו יודעים הרבה על מה שהתרחש. עומדת בפנינו שאלה אחרת: מהי נוכחותה הנמשכת של התמונה ההיסטורית ההיא בתודעתנו של האדם, בתודעת הקולקטיב היהודי ובתודעת האנושות בכללה?

על חותמה של ההיסטוריה בתודעה כותב ירושלמי: "הנושא [השואה] [...] כבר חולל מחקר היסטורי נרחב [...] אך דמותה של השואה זוכה לעיצוב לא על סדנו של ההיסטוריון, אלא בכור המצרף של הסופר [...]".² אין חפיפה מלאה בין ידע היסטורי וזיכרון היסטורי. "סוכני הזיכרון" הם שמעצבים את הידע ההיסטוריוגרפי לכלל מבנים של משמעות, נרטיבים קבוצתיים ומסרים מעצבי זהות. היוצר, המחנך, מנהיג הציבור – הם שנדרשים לתת משמעות לעבר הנוכח בתודעה. עליהם להסביר מה זה להיות יהודי לאחר השואה, מה זה להיות בן תרבות אנושית, אזרח מדינה, איש העולם הגדול לאחר השואה ונוכח מעשי רצח-עם אחרים שהתרחשו במאה השנים האחרונות.³

אחת הדרכים להתייחס לשאלה המורכבת הזו היא לבחון את חותמו של העבר בעיצובי התרבות של החברה האנושית, בשפתה, בהקשריה ההיסטוריים, באופקיה המוסריים. בכלל זה מצויים גם עיצובי הזמן של הציבור. העבר נותן את חותמו בלוח השנה

¹ ד"ר משה שר, אורנים, המכללה האקדמית לחינוך

² ירושלמי, 1988: 125

³ שר, 2014: 1-9, 36-18

של העם היהודי בכלל ושל מדינת ישראל בפרט. בחיבור זה אני מבקש לבחון את הייצוג של העבר האפוקליפטי ההוא במרחבי קהילה ישראלית אחת שקמה ושליחות הזיכרון במרכז תודעתה כשהיא במודע רואה עצמה כסוכן של זיכרון לאומי – קיבוץ לוחמי הגטאות.⁴

עם הקמת הקיבוץ בשנת 1949 הוחל גם במפעל הזיכרון. חיים חדשים וזיכרון היסטורי נבנו זה לצד זה. באותו יום, ב-18 באפריל 1949, בו הוכרז על ייסוד הקיבוץ, קהילת חיים שייסדה חבורה קטנה של ניצולי שואה, הוכרז גם על הקמת בית העדות לשואה ולגבורה וקוימה עצרת ההתייחדות הראשונה. בשנת 2019 ציינו צמד ה'תאומים הסיאמיים', קיבוץ לוחמי הגטאות (להלן **הקיבוץ**) ו"מוזיאון בית לוחמי הגטאות לשואה ולגבורה ע"ש יצחק קצנלסון" (להלן **בלה"ג**), שבעים שנה להקמתם. בתשע"ט כונסה העצרת ה-71 במניין. זו העת לבחון את דרכי התהוותה של מסורת זו, מגמותיה המשתנות ומגבלותיה.

הערות מתודולוגיות

נופי הזיכרון רחבים ומגוונים הם. כדי להימנע מפח היוהרה, יש לומר שמלאכת עיצוב תרבות הזיכרון התרחשה לא רק במרחבי קיבוץ לוחמי הגטאות. עם הקמת רשות הזיכרון לשואה ולגבורה "יד ושם" (1953), התהוותה מסורת טקסטית ממלכתית שמקומה אל מול הר הפולחן הלאומי, הר הרצל. במהלך שנות השישים נוסד גם המרכז בקיבוץ יד מרדכי (1968) ובהמשך גם בקיבוץ משואות יצחק (1973).

עיצובי זיכרון התרחשו בטקסים שמקיימים יישובים ובתי ספר. תוכניות והנחיות שעיצב משרד החינוך לצד עבודה יוצרת רבת היקף במרחבי המדיה הישראלים – עיתונות, רדיו וטלוויזיה, ספרות, מוזיקה ותיאטרון, גלריות לאומנות ומיצגים פיסוליים במרחב הציבורי – הוסיפו גם הם רובדי משמעות לתרבות זו. בסקירה זו אמקד את המבט במרחב אחד. היתרון המתודי של בחירה זו מצוי בכך שבידנו תיעוד היסטורי המלווה את כל 71 האירועים הציבוריים הללו בארכיונים של בלה"ג ושל הקיבוץ, תיעוד שהוא עשיר מלהכיל במאמר אחד, ולעובדיהם נתונה תודתי.

לא ניתן להכיל בעיון אחד למעלה מ-70 אירועים של עצרות זיכרון. ריבוי העצים עלול להסתיר את היער. נקודת ההתחלה של עיון זה בימי המלחמה ושנת 1946 בה התקיימה עצרת הזיכרון הראשונה והוא סוקר את מסורת עצרות בלה"ג עד לשנת 2000, בה בחרו מובילי מסורת העצרת של בלה"ג לתת בה עיצוב חדש שראוי לעיון נפרד.

⁴ גילוי נאות: כותב הדברים הוא חלק מקהילת קיבוץ לוחמי הגטאות, והוריו - צבי שניר ושרה נשמית, היו ממעצביה של תרבות הזיכרון הנידונה כאן. הוא מעורב בעשייה ב-בלה"ג, ואת העצרת וגלגוליה הוא מכיר באופן בלתי אמצעי, לא תמיד בריחוק אקדמי.

העיון דלהלן לא מתבונן באופן כרונולוגי לינארי בכלל שבעים ויותר שנות עיצוב זיכרון קולקטיבי. כמחקר אנתרופולוגי, המאמר בוחן היבטים שונים של עיצוב תרבות הזיכרון המגולמים בתרבות הזיכרון מבית היוצר של בלה"ג. כל היבטי העיצוב הללו התקיימו במשולב, אולם לצורך העיון ראוי להבחין ביניהם: זמנה של מסורת זו ומיקומה בלוח השנה, הסיפור המסופר בעצרת ותכניו, עיצובו החזותי של האירוע, מקום האירוע, "כוחני הזיכרון", הטקסטים שמרכיבים את מסכת הזיכרון והקהל שבא לקחת חלק בהתרחשות הטקסטית. כל אלו בונים יחד תיאטרון קהילתי שלם שנהיה לחלק ממסורת קהילתית ככלי מרכזי הטוען לעיצובה של זהות לאומית.

זיכרון העבר הוא חלק מזהותו של האדם

האדם הוא "חיה" זוכרת, מודעת לעברה, המעצבת את עולמה במרחב שאינו טבע בלתי-אמצעי אלא מרחב של שפה, עיצובי זמן מגוונים וייצוגי תרבות בעלי משמעויות ערכיות. זיכרון העבר וההתייחסות אליו הוא חלק מרכזי מזהותו של היחיד, כמו גם מזהותה של כל קבוצה חברתית. זיכרון משותף הוא תנאי להתהוותה של זהות קבוצתית.⁵

זיכרון קבוצתי אינו צירוף של אינסטינקטים שטבע באדם התהליך האבולוציוני, "גנטיקה צבורה", וגם לא אוסף גולמי, סטטי, של פריטי זיכרון מן העבר, אלא הוא מעוצב בתודעתה של הקבוצה כביוגרפיה קבוצתית השוזרת יחד את פרטי המידע ההיסטורי ומקנה להם משמעות. הסיפוריות היא קטגוריה בסיסית ומהותית של תודעת האדם והמידע ההיסטוריוגרפי הגולמי מקבל משמעות רק כאשר הוא נארג לנרטיב ומקבל הקשר. הנרטיב אוגר מידע עשיר על עברה של הקבוצה ועל תודעתה, הוא לעולם לא נאמן לגמרי לעובדתיות ההיסטורית, אלא הוא מעצב את הבנת המציאות ההיסטורית בדרכו, זאת אומרת בדרכה של הקבוצה, הלאום, הקהילה והמשפחה. הזיכרון הקבוצתי, בתחילה, כדברי ברבור ולוי-שטראוס, כמיתוס ואחר כך כנרטיב היסטורי, מבנה את תפיסת המציאות של הקבוצה⁶ והוא מהווה מרכיב חיוני בכל תרבות וחברה משחר ימיה של הציוויליזציה האנושית.⁷

הזיכרון ההיסטורי מוצא את ביטויו בין השאר ב"עיצובי הזמן" של הקבוצה ופולחניה.⁸ האדם מעצב את זמניו בתודעתו הקולקטיבית וקובע בזמניו מוקדים של משמעות שבהם עולה הנרטיב לתודעה וחוזר על עצמו שנה בשנה. אומנם הטבע נע במעגלי זמן שאדישים לקיומו של האדם, אבל האדם, כשהוא חורג מחייו הבלתי אמצעיים עם הטבע, יוצר תרבות ומעצב את זמנו באופן מעגלי, ומשקע במועדים להם הוא מייחס כדברי

⁵ Bruner, 1987; Halbwachs, 1980, 1992; Holstein & Jaber, 2000

⁶ Barbour, 1976: 19-28

⁷ Lévi-Strauss, 1966

⁸ אוחנה ו-וויסטרין, 1997; Halbwachs, 1992: xi-xiii, 1-16

אליאדה קביעות ערכיות.⁹ רק האדם אומר לרעיו 'בוקר טוב' ו'לילה טוב' ורק הוא בונה לעצמו לוחות זמנים: ערבית, שחרית ומנחה, ראש חודש ומלאות הלבנה, אביב וסתיו, ראש השנה לסוגיו, חגים ומועדים, ימי עשור ויובל, ספירת שנים (עברית, גרגוריאנית וכו') ימי הולדת וטקסי מעבר כגון בר מצווה, ולהבדיל טקסי אשכבה ולוויה. שנים, עונות וימים מהדהדים את מעגלי הזמן הקוסמיים, ואילו ה"שבוע" ויום "שבת" אין להם כל עוגן קוסמי, ובציונם חורג האדם לגמרי מסדרי הטבע ומכונן עצמו כסובייקט חופשי.¹⁰

חגים וטקסים כעיצובי זמן

- כאשר מתרחש בעולמו של ציבור מאורע משמעותי, ש"מזמין" התייחסות טקסית ציבורית, נדרשים מעצבי התודעה הקולקטיבית, במודע או שלא במודע, להתייחס לכמה פרמטרים:
- א. **במה מדובר?** מהו הסיפור שהמועד אמור לייצג ולהעלות לתודעה? חגים מתעצבים על תשתית של אירוע היסטורי משמעותי שהם אמורים לייצג בזיכרון הקבוצתי. יום זיכרון שנתי מעלה על נס שכול קולקטיבי. יום הכיפורים מעלה לקדמת הבמה יראה קולקטיבית מפני הדין המוסרי העליון וכן הלאה.
 - ב. **מתי?** בהיותו המועד הנידון חלק ממסכת זמנים כוללת, נדרשים המעצבים לשאלה מתי ישתלב המועד בלוח, האם הוא יצטרף למועד קיים, או שמא הוא יקבל מקום משלו.
 - ג. **המרחב הטקסי מהו – היכן יתקיים הטקס?** בכל תרבות נדרשים המעצבים לשאלה החיונית מהם מרחבי הקודש בהם יתממשו מועדי הציבור.¹¹ על מיקומם מתנהלים מאבקים קשים, לעיתים רוויי דם. השאלה להיכן יש לעלות לרגל או באיזו עיר יתמקד הפולחן היא שאלה פוליטית טעונה. מרכז האסלאם – האם מכה או כרבלה? ירושלים – האם היא מרכז קודש יהודי, נוצרי או מוסלמי? על כך מתנהל מאבק דמים היסטורי. לזיהוי מרחבי קודש יש משמעות גם ברמה הקהילתית - בית הכנסת, כיכר העיר או אולי בית הספר? ובהתאם, גם השאלה האם יתקיים "טקס יום השואה" בהר הרצל, בבית המחוקקים, או אולי בשטחו של קיבוץ קטן בגליל או בנגב, היא שאלה עקרונית עבור מעצבי הזיכרון.
 - ד. **מי הם "כוהני" הטקס, מי מעצב את הטקס ומוביל אותו? מיהם נושאי הדברים בטקס?** בחברה המסורתית הקדומה היה זה ראש המשפחה, ראש השבט, המלך או הכוהן. מי הם אם כן הכוהנים נושאי הפולחן הציבורי של ימינו? ראש הממשלה, יו"ר הכנסת, ראש העיר או הגננת? מי שמעצבים את הטקס על מרכיביו ומופעיו מבקשים להשפיע על אפיוני זהות הציבור ותודעתו.

⁹ Eliade, 1987: 68-76

¹⁰ השל, 2003

¹¹ Eliade, 1987: 29-31

ה. מהם תכני הטקס, מהם דרכי עיצובו ומי קובע את התכנים הללו? בתרבות היהודית, מועדי "הזמן היהודי" הם קדומים, פרה-היסטוריים מבחינת הקבוצה. חגי ישראל – מועדם, התכנים שלהם ודרכי עיצובם מנוסחים כבר במקרא, בספרות התלמודית, בסידור, במחזור ובספרות ההלכה. אבל מה דינו של מועד חדש? מי נותן לו קיום ותוקף? מי קובע את תכניו ודרכי עיצובו?

בחירת הטקסטים נגזרה מהמענה לשאלה העקרונית דלעיל, מהו הסיפור שמעצבי הטקס מבקשים להפנות אליו את תשומת הלב לדיבור בטקס, לשירה, לנגינה, לתנועה האומנותית, לתמונות המוקרנות ולמיצגים.

ו. לעם היהודי מסורת תרבותית בת אלפי שנים והיא עשירה בטקסטים ליטורגיים ודפוסי פולחן. מנגד החיים המודרניים מביאים עימם יצירה תרבותית עשירה. מכאן, האם לבש המועד החדש לבוש מסורתי או שמא עטה על עצמו דמות עכשווית?

ז. מי מוזמן? מי משתתף? לצד שאלת "הכוהנים" דנן, עולה גם שאלת הקהל. מי מוזמן לטקס, או מי הם אלו שמכבדים אותו בנוכחותם? האם אלו צעירים או תלמידים? האם רק קהל מקומי? האם עדה מסוימת? האם כל אזרחי המדינה מוזמנים, או אפילו משתתפים במשרעת בין-לאומית?

כל השאלות והסוגיות הנכבדות הללו עמדו לפתחם של העוסקים במלאכת העיצוב של תרבות הזיכרון לשואת העם היהודי. בפני יוצריה של תרבות זו לא היו מונחים דפוסי עיצוב מוכנים וגם לא היה גוף שבאחריותו ובסמכותו היה לבצע את העיצוב הזה. אנשי בלה"ג הם אלו שנטלו "בחוצפתם" את המשימה, את הכוריאוגרפיה התרבותית הזו על עצמם.

העצרת שלפני העצרת

היכן הכול התחיל? ב-19 באפריל 1946 קיימו בוורשה ארגוני הניצולים היהודיים ושרידי הלוחמים טקס בין גלי ההריסות של אזור הגטו היהודי לציון שלוש שנים לפרוץ המרד בגטו ורשה. יצחק צוקרמן, מראשי הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה ולעתיד מנהיגה של חבורת מייסדי הקיבוץ, היה מהדוברים המרכזיים. במקום נחנכה אנדרטה צנועה שהזכירה בצורתה את מכסה הביוב דרכו יצאו אחרוני המורדים מהגטו הבוער. במרכז העיגול נחקקו עלה של זית והאות ב' שאומרת – כך הסביר צוקרמן - "להתחיל מבראשית".

תמונה 1: אנדרטת 1946
ארכיון בלה"ג, 45498

במבט לאחור, הייתה זו ראשיתה של מסורת הטקסים הפומביים לציון זיכרון השואה והמרד בשנים שלאחר מכן. שנתיים אחר כך, במעמד ציבורי רב רושם נחנכה בוורשה בסמוך לאנדרטת 1946 האנדרטה המונומנטלית לזכר מורדי הגטו של הפסל רפפורט. התאריך בלוח השנה - 19 באפריל, כבר התקבע בתודעת הציבור בוורשה.¹² שלוש שנים אחר כך מייסדי הקיבוץ כבר מצאו את דרכם לארץ ישראל. הם התאגדו בגרעיני התיישבות בקיבוצים יגור, בית השיטה וגינזור והתאחדו לשם הקמת קיבוצים החדש אשר ברוב-עם צוין ב-18 באפריל 1949 (כמעט באותו מועד של הטקס בוורשה). היה זה אירוע משולש: לצד הטמנתה של אבן הפינה לציון הקמתו של קיבוץ חדש, קהילה של חיים מתחדשים, היה זה גם יום לידתו של בלה"ג, עת אורגנה תערוכה צנועה של תעודות ופריטים "משם". הצלע השלישית הייתה כינוסה של עצרת הזיכרון הראשונה על אדמת ארץ ישראל, שהפכה לאירוע של קבע ולכינוס הציבורי הגדול בישראל לציון יום השואה.¹³ בעלון הקיבוץ הצעיר, דפים, בגיליון מספר 10, כתבו העורכים:

מה גדול היום הזה

היה זה יומנו הגדול. יום של עליה – כי בו עלה קיבוצנו ובו עלה ונתעלה רוחו ורצונו של כל אחד מחברינו. אנחנו כבר אחרי תקופת ה"בראשית" לקיום הקיבוץ. לא התלהבות של מתחילים הייתה לנו בזה היום. לאחר ימים של עבודה, של נדודים ממקום למקום, של קשיי בנין חברה וחיים, של תהייה ודין-ודברים, מהו המלט המלכד את הקיבוץ הנקרא על שמם של לוחמי הגיטאות. לאחר חיי יום מפרכים ומאלפים – באנו ביום הזה וראינו והרגשנו והבינונו את הערכים שבהם ולמענם הקימונו את קיבוצנו ונבנה את ביתנו המשותף.

ביום 18 באפריל 1949, בחג החירות של עמנו, בשעה שבין חגיגות השחרור של חיפה וטבריה – אור ליום השנה הששי למרד גיטו וארשה – הקימונו ישוב שיזכור ויזכיר את "נצח המרד, האמונה ברוח המתקוממת נגד השעבוד, מימי מצרים ועד היום הזה". וכעת לעבודה.

¹² עדותו המצולמת של נתן גרוס לאירוע קלטה בעדשתה בין הצועדים גם את אחד מפעילי הציבור של שארית הפליטה היהודית בפולין, צבי שני, לימים ממייסדי הקיבוץ ומהמעצבים המובילים של תרבות הזיכרון בבלה"ג. מרשומות שונות עולה שגם צוקרמן היה בין באי העצרת ההיא. ראו: גרוס וגרוס, 1990: דקה 31. קטע זה בסרט הוא חלק מתצוגת הקבע של מוזיאון "פולין" בוורשה.

¹³ דרור, 2005: 54-50

נסתיים החג שהכה גלים בשוב ובעולם. עוד יהדהד זכרו בלבנו ובשיחותינו. אך לפנינו עבודה מרובה – בניין הישוב החדש בסמריה,¹⁴ הקמת המשק, ליכוד החברה, יצירת חיי תרבות, כינון מפעלי הזיכרון לאלה אשר על שמם נקראנו [...].¹⁵

כותבי העלון (אין שם ספציפי), ציינו את הלבטים שליוו את אנשי הקיבוץ בתהליך הפקת האירוע, כאשר רבים הם המרפים את ידיהם של העושים במלאכה.¹⁶ הלבטים בדבר הצורך בקיומה של העצרת שתבעה משאבים רבים מקהילה קטנה וענייה ליוו את ימי העצרת גם בעשורים שלאחר מכן.

בשנים הראשונות לקיומה של העצרת ציינו חברי הקיבוץ שוב ושוב באכזבה את היעדרם של נציגי ממשלת ישראל שטרם הכירה במועד החדש.¹⁷ בעקבות אירוע הזיכרון הזה נכנו עם השנים במועד זה עצרות זיכרון במרכזי הנצחה נוספים.

לכאורה יש משמעות למיקומו של יום זיכרון צעיר זה בימים שבין פסח ליום העצמאות כחוליית חיבור בין החג הלאומי הקדום, פסח, לחג הלאומי החדש, יום העצמאות. למעשה, היו אלו הגרמנים שבחרו את ערב פסח 1943 כיום חידוש גירוש היהודים מגטו ורשה ובכך גם הביאו לפרוץ המרד ב-19 באפריל 1943. מכיוון שלא ניתן היה לקיים אירוע זיכרון ציבורי במועד הפסח, הוא הועבר לשבוע שלאחריו. האיחוי של שני המועדים נוצר בדיעבד כאשר בהדרגה התעצבה גם מסורת יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ויום העצמאות. חוק זיכרון השואה נחקק רק ב-21 באפריל 1951, אולם הוא נותר בעיקרו כיום חולין. מיסודו של יום השואה כמועד מעוצב נתקל בהתנגדות של הממסד הפוליטי במדינת ישראל.¹⁸ לאחר לחץ ציבורי ניכר מצידם של ארגוני ניצולי השואה ומוסדות ההנצחה הקיבוציים והתארגנותם יחד בוועד פעולה משותף, התקבל המועד ונחקק חוק הזיכרון לשואה ולגבורה ב-8 באפריל 1959, שגם מגדיר, ממלכתית, את משמעות היום וגם מעצב את תבניתו ואת תכניו.¹⁹ שנתיים אחר כך התווסף לחוק תיקון שקבע שהיום מתחיל כמו כל מועד יהודי בערב הקודם ושוב ייסגרו בתי השעשועים. מאז ועד היום, התקבע יום השואה כמועד ממלכתי ישראלי וכמועד בלוח השנה היהודי בישראל ובקהילות יהודיות בעולם כמו גם בארגונים לא יהודיים שמכבדים את המועד הישראלי.

¹⁴ "סמריה" היא הכפר הפלסטיני אל-סומריה שחרב ב-1948 ושחלק מאדמותיו נכללו בשטח הקרקע שנמסר למייסדי הקיבוץ.

¹⁵ עלון הקיבוץ **דפים**, 10, 22 אפריל 1949, כ"ג ניסן תש"ט: 1 שם: 2

¹⁶ עלון הקיבוץ **דפים**, 43, 21 אפריל 1950: 1. בעצרת הראשונה נכח יצחק גרינבוים, שר הפנים לשנה אחת בממשלת ישראל הראשונה.

¹⁷ המחקר ההיסטורי תוהה על פשרה של התנגדות זו של הממסד הישראלי למיסוד יום זיכרון לשואה בלוח הישראלי. התשובה המקובלת היא שזהו ביטוי ליחסה המסתייג של החברה הישראלית לגולה מצד אחד ורתיעתה מאימי השואה מצד שני. ראו למשל, תידור באומל, 1995

¹⁹ יבלונקה, 2000; צבן, 2007

החלטת הכנסת לא התקבלה כמובנת מאליה ויש שערערו עליה והם המערערים עליה דה-יורה או דה-פקטו גם היום. לוח השנה היהודי היה "נעול" מזה כ-1900 שנה מאז חורבן ירושלים השני. המסורת היהודית-רבנית ביקשה לראות את שנות הגלות, כל מה שבין חורבן הבית לביאת המשיח, כימים חסרי משמעות, כהסחת דעת מסוכנת. לא יכול להתרחש בהם דבר בעל משמעות לזהות היהודית.²⁰ ט' באב ו-י' בטבת כאירועים מטא-היסטוריים בלעו לתוכם את רישומי הדרמות ההיסטוריות הקשות שלאחר חורבן ירושלים. מבחינת המסורת היהודית הן לכאורה לא התרחשו, ואילו הלוח היהודי נותר רק עם מועדים שהם תוצר של הפרה-היסטוריה היהודית, ימי המקרא ותקופת הבית השני. כעת, ביוזמתה של קהילה זעירה אחת ובהפקה של תנועת הקיבוץ המאוחד, נפרץ האיבון שכפתה התודעה הרבנית על הזמן היהודי והוצב מועד חדש בלוח היהודי-עברי. בכך הם הכריזו שהעם היהודי שב אל ההיסטוריה וזו החלה נותנת את רישומה במועדיו. תודעת השיבה אל ההיסטוריה מצויה בבסיס כינונו של המועד החדש.

בחוגים חרדיים בישראל ובעולם דחו את התוספת "השערורייתית" ללוח והם מציינים מאז ומתמיד את זכר קורבנות השואה ביום האסונות ההיסטוריים של העם היהודי - ט' באב. סירוב החרדים לקבל עליהם את יום כ"ז בניסן הלך והתמסד כמענה אידיאולוגי למפעל הציוני ולתודעת ההיסטוריה שלו. אין זה סירוב טכני או פוליטי אלא מענה עקרוני הנובע מהנרטיב הא-היסטורי אותו חיים היהודים הרבניים.²¹

הרבנות הראשית – הגוף הממלכתי האמון על שירותי הדת בישראל – קבעה כבר בשנת 1949 את י' בטבת, יום הקדיש הכללי, יום שהמסורת רואה כיום מותו של משה רבנו שמקום קבורתו לא נודע ויום הטלת המצור על ירושלים על-ידי הכשדים, שהסתתים בשנת 586 לפנה"ס בחורבן ירושלים הראשון, כיום להעלאת זכר נרצחי השואה.²² בחוגי הציונות הדתית בישראל התפתחו שתי מסורות הזיכרון הללו במקביל. כ"ז באפריל - יום השואה והגבורה הממלכתי, וי' בטבת הרבנית, תוך שהן 'מתחרות' זו בזו על זכות הבכורה.²³

²⁰ ירושלמי, 1988

²¹ ראו תידור באומל, 1995

²² שטיינברג, 1991; שטאובר, 2001

²³ תידור באומל (1995) מציינת אף היא במחקרה את העימות בין י' בטבת וכ"ז בניסן על הזכות להיות מועד יום הזיכרון לשואה. מסיבותיה שלה זקפת תידור באומל לזכותו של הרב נוריק את היוזמה לבחור בכ"ז בניסן כמועד הראוי ומשכיחה את מקומו של מועד זה בתודעת הציבור החילוני, ההתיישבותי. היא גם בוחרת לציין שמועד כ"ז בניסן כמעט ולא זכה להתייחסות בציבור הישראלי במשך כעשור ומתעלמת מעובדת קיומן של עצרות הזיכרון הפומביות בקיבוץ לוחמי הגטאות שצוינו שנה בשנה. מצד שני היא מתארת בהרחבה את המאמצים שהשקיעו הרבנות הראשית והציבור הדתי-לאומי בכללותו בטיפוח מועד י' בטבת כיום אבל יהודי לזכר הקורבנות. השואה.

בקהילות יהודיות רבות בעולם נוצר בלבול רעיוני באשר לקבלתו של המועד החדש ולמועדו המדויק.²⁴ קהילות רבות בחרו לציין את השואה, לא במועד הרבני ולא במועד הממלכתי-ישראלי אלא ב-9 בנובמבר, מועד ליל הבדולח. קהילות יהודיות שמרכז קיומן הוא בית הכנסת ולא דווקא הקיום הארץ ישראלי ראו בשריפת בתי הכנסת את הסיפור המכונן את תודעת השואה שלהן. יוצאי ברית המועצות שהגיעו לישראל, חלקם יוצאי הצבא האדום של ימי המלחמה, ציינו את יום כניעת גרמניה לצבא האדום, 9 במאי, כיום המשמעותי בעבורם, כפי שנהוג היה לעשות תחת השלטון הסובייטי. בכך העמידו את 'מלחמת המולדת הגדולה' כנרטיב המכונן של הזיכרון ההיסטורי שאותו הם מעלים לתודעה.

בנובמבר 2005 קיבלה עצרת האומות המאוחדות החלטה היסטורית לקבוע בלוח השנה הבין-לאומי את ה-27 בינואר, מועד שחרור מחנה אושוויץ, כיום השואה. עצרת האו"ם ייצגה בכך את טענת המלחמה האוניברסלית באנטישמיות ובאידיאולוגיה הגזענית כממשמעת את השואה. גם המועד הזה נהיה לחלק מהשיח הישראלי על תרבות הזיכרון ומועדיה.

בישראל נהיה המועד שהחל את דרכו על גבעה צנועה בגליל המערבי למועד הלאומי לציון שואת העם היהודי. שנה בשנה מתקיימת עצרת יום השואה בחצרו של הקיבוץ – אירוע עלייה לרגל של אלפים מרחבי ישראל.²⁵ מכיוון שמדובר היה במועד חדש, ובמרד בתודעת הזמן היהודי הרבני, עמדו מקימי הקיבוץ ובלה"ג בפני אתגר כוריאוגרפי מורכב מכל ההיבטים שפורטו דלעיל.

מה הם תכני הזיכרון? מהו הסיפור המסופר במועד זה?

לקביעה העיצובית שיום הזיכרון לשואת העם היהודי ימוקם בכ"ז ניסן, ב-19 באפריל, המועד שבו פרץ המרד בגטו ורשה, יש אמירה תוכנית ברורה, כפי שלמועדים האלטרנטיביים שהוזכרו דלעיל יש אמירה תוכנית. אומנם מועד פרוץ המרד נגזר מהחלטה הגרמנית להתחיל בחיסול הסופי של הגטו בערב פסח, אולם משרץ באותו יום המרד הוא עשה את המועד לבעל משמעות מכוננת. "מרד היהודים" נהיה באותן שנים לתוכן המרכזי של תרבות הזיכרון שהחלה והתעצבה בקיבוץ לוחמי הגטאות וברחבי התנועות הקיבוציות ולקביעה זו משמעות רבתי.

²⁴ Schorsch, 1981, 1999

²⁵ בשנת 2020, עקב התפשטות מגפת הקורונה לא התכנסה עצרת זיכרון שנתית ואירועי העצרת הועברו בשידור בטלוויזיה ובאינטרנט.

עוד בימי השואה ממש, בסמוך מאוד למרד, עולה השאלה של עיצוב הזיכרון ומתן משמעות למרד לנוכח מסורת ט' באב היהודית וקינת האבל הנישאת בה. בביטאון "החלוץ הלוחם" מספר 29, יום שישי 13.8.1943 י"ב באב תש"ג נכתב:

תשעה באב התש"ג

ביום האבל המסורתי, הננו מרכינים את ראשינו בכאב קורע לב על החורבן החדש שהביא האויב האכזרי על העם המפוזר בכל העולם. לפנינו בכינו על חורבן ארצנו, היום אין לנו דמעות כדי לבכות את המוות הנורא, בו מתים מיליונים מאחינו. נשרפו בתי המדרש וקשה למצוא פינה, בה היה היהודי יחף שם אפר על ראשו בחום היום ואומר "איכה" מתוך בכי ודמעות. במקום קינות נשאר לנו מעשה אמיץ. במקום דמעות – רעיון המרד, במקום אנחה, קריאת רעם: לקרב.

אחר כך בא טקסט "יזכור"

יזכור: אנו עומדים על קברים פתוחים של לוחמים יהודים צעירים, שנפלו חלל על כבודם ותפארתם של יהודי פולין בהגינם על עמם, על קרובים ורחוקים, על אבות, אמהות, אחים ואחיות. נזכור תמיד כי דמם השפוך קורא לנקם ונקום את נקמתם למען יזכור העולם לנצח שאין לשפוך דם נקי ללא עונש. מתו על משמרתם כשכלי נשק בידם: [...]²⁶

כבר טקסט זה, שנכתב בימי האופל ממש מכיל את רגשי הכאב ואת הקריאה לנקמה ומובעת בו התפיסה ש-ט' באב לא יסכון - "היום אין לנו דמעות", ולא יוכל להכיל נאמנה את זיכרון השואה. המרד דורש מסגרת אחרת לביטוי ציבורי. המרד, על כל היבטיו ההיסטוריים והחינוכיים אכן נהיה לנושא המרכזי של תרבות הזיכרון לשואה בשנותיה הראשונות של המדינה. "היינו ראשוני העושים" כתב צבי שניר, מנהל בלה"ג בעדותו.²⁷ עד לחקיקת חוק יד ושם בכנסת באוגוסט 1953 ולקיומו של טקס זיכרון ממלכתי ראשון במוסד "יד ושם" בירושלים הייתה העצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות העצרת המרכזית בישראל לציון אירועי יום השואה.²⁸

העצרת הראשונה על אדמת ארץ ישראל התקיימה כאמור ב-18 באפריל 1949, כחלק מהאירוע החגיגי של ההכרזה על ייסוד הקיבוץ. האירוע זכה לתשומת לב ציבורית רבה, וקהל רב מכל קצווי ישראל, אם כי בעיקר מקיבוצי הקיבוץ המאוחד, כיבד את הטקס בנוכחותו.

²⁶ דפים לחקר השואה והמרד א', בלה"ג, אפריל 1951: 173-174

²⁷ שניר צ', 1984: 1399

²⁸ עזריהו, 1995: 11

הקריינית פתחה את הטקסט בהכריזה:

על "אדמת סמרייה" [...] עולים היום, יום י"ט בניסן 3 לחול המועד פסח תש"ט להתיישבות קבע מאתיים עשרים חבר וחברה ממורדי הגטאות [...] בין עשרים הילדים שבקיבוץ זה הבוגר שביניהם הוא בן שנתיים ימים [...].²⁹

דברי הקריינות הגיעו לשיא דרמטי בקריאת "זכור":

יזכור עם ישראל את מיליוני בניו ובנותיו שנטבחו ושורפו, וחונקו והורעבו ונקברו חיים אבות על בנים, אמהות על עולליהם, זקן ונער וטף [...] אנשי הארגון היהודי הלוחם [וכאן מונים כמה ממנהיגי המרד] [...] את מאות הלוחמים יקירי הנפש ועלומי השם של המחנתת היהודית, עולי הימים ועזי הרוח שקמו לעורר [...] וליבם הומה לגאולת עמם [...].³⁰

הדברים הטקסיים העלו על נס גם את זכרם של בני העם הפולני – שבעתיד יזכו לתואר "חסידי אומות העולם" – שהושיטו יד עוזרת "וקידשו במותם את כבוד האדם הלוחם לחופש". טקסט זה, בקיצור-מה ובתיקוני לשון, נותר על כנו בכל עצרות הזיכרון הבאות. את דברי העצרת סיימה הקריינית בדברי הזדהות עם מייסדי הקיבוץ ותמיכה בדרך בה החלו כאן.

ביום שלמוחרת דיווח עיתון דבר במפורט על עלייתו על הקרקע של הקיבוץ בשכנות למקומו של הכפר הפלסטיני ההרוס אל-סומריה שבגליל המערבי, אליטה התיישבותית שמבקשת להעלות על נס את מאבקו של העם היהודי:

ביום השנה השישי למרד גטו וארשה עלו להתיישבות בגליל המערבי לוחמי גטאות, פרטיזנים, חיילי הצבא האדום לשעבר ומאנשי המחנות. המתנחלים מונים מאה וששים איש במקום ועוד ארבעים המשרתים עדיין בצבא ההגנה [...].

ליד הכביש, בין שני עצי ברוש התנוססה הסיסמה: "עוד לא פסה גבורת נואשים בישראל". [...] הקהל מגוון ביותר: אנשי המרד, פרטיזנים, ראשי הפועלים, נציגי הממשלה, אנשי הקונסוליה הפולנית הכללית ונציגי יהדות פולין. כן נכחו אנשי משקים ואנשי צבא בהמוניהם.

[...] יצחק צוקרמן סקר את תולדות מלחמת הגטאות [...] חווקה פולמן קראה יזכור מיוחד ללוחמי הגטאות. [...] א. ברמן, יו"ר הוועד המרכזי של יהודי פולין, שהגיע לארץ שלשום, אמר: "לוחמי הגטאות הצילו את כבוד העם היהודי [...]"

בשעת נאומו נשמעו תותחי חיפה רועמים לכבוד חג השחרור, חג הניצחון וחג ההתיישבות שברכו זה את זה. חברת המשק [חווקה פולמן] קוראת את מגילת היסוד: "ביום השנה השישי למרד גטו וארשה, אנו יורים את אבן הפינה לקיבוץ לוחמי הגטאות, המשתייך לקיבוץ המאוחד". את המגילה טמנה צביה לובטקין [...]

²⁹ ארכיון בלה"ג, 583

³⁰ שם

המקהלה מסיימת ב"שיר הפרטיזנים" ולוחמים ותיקים מלומדי קרבות בגולה ובארץ מוזילים דמעה בהיחבא. צלילי "התקווה" נישאים אל הליל. הקהל שר בהתרוממות הרוח. רוח ים מטפחת על הדגלים המתנפנפים. בשירת האינטרנציונל מסתיימת העצרת.³¹

הידיעה בדבר משרטטת תמונה שלמה. הטקס מהדהד. התותחים רועמים מחיפה. הציבור נרגש. לצד דגלי הלאום ו"התקווה" משולבים גם דגלי המעמד ו-"האינטרנציונל". כמה ממרכיבי הקבע של מסורת עצרת הזיכרון כבר נכללו במסכת העצרת הזו. מקום מרכזי ניתן מעתה לשירת הקינה הגדולה של יצחק קצנלסון "השיר על העם היהודי שנהרג" שניצל מהגניזה במחנה הריכוז ויטל בצרפת ולעתיד מצא את מקומו בארכיון בלה"ג. גם "שיר הפרטיזנים" של הירש גליק כבר מצוי היה במסכת, וכך גם בעשרות העצרות שיבואו בשנים הבאות. "הקהל החוגג" – זו האווירה שתלווה את האירוע שנים רבות עד שהעצב יזכה להכרה ויעלה לפני השטח.

תמונה 1: הבאים לעצרת אפריל 1949. ברקע בניין ששרד מהמחנה הצבאי הבריטי ובו מיקמו המייסדים בחדר אחד את בית התינוקות ובחדר השני את הארכיון ההיסטורי³²

עם קיומה של העצרת השנייה, באפריל 1950 הפכה עובדת העצרת למסורת ישראלית, אבל עדיין לא ממלכתית. כך כתבו על העצרת בדפים, עלון קיבוץ לוחמי הגטאות:

³¹ עיתון דבר, 19 באפריל, 1949, ארכיון בלה"ג, 583. הציטוט והטקסט המקדים מתוך ספר זיכרונותיה של שרה נשמיט-שנר שמצוי בכתובים על תולדות בלה"ג. דבר היה עיתון של ההסתדרות ומפלגת פועלי ארץ ישראל - במה אוהדת למעשה של קיבוץ לוחמי הגטאות.

³² ארכיון בלה"ג, 995541

לא על הגבורה העילאית של לוחמי הגטו, אשר על שמם הקימונו את יישובנו – לא, כי אם על גודל מעשנו אנו, בהיותנו הגורם הציבורי היחיד כמעט בישראל המעלה את זכר המרד וגיבוריו בין העם השוכן בציון, אשר אלה העומדים בראש ממשלתו אינם רוצים להזכירם ולהעריצם.

[...] אחרי ההכנות המרובות עבר עלינו היום הזה כחוויה שלא תישכח במהרה. שוב הפך יישובנו מרכז לאותו חלק בציבור המתקדם בארץ, אשר זכר הגטו והמורדים חרות עמוק בלבו והוא מעלה אותו ביום הזיכרון. אלפים באו מכל הארץ, מן הקיבוץ והעיר. השנה גדול היה אחוז הנוער בקהל.

דבריהם של טוביה [בוז'יקובסקי], של יצחק גרינבוים, ליוויק ודויד שמעוני,³³ שיריהם ונגינותיהם של אמני הקיבוץ המאוחד, דברי קדיה מולודובסקה האנינים, מפגן הנוער, השתתפות הצבא בהזכרת הנופלים על חומות הגטו, המעמד המרעייד לב בעת קריאת "היזכור", הדברים הקצרים והפשוטים של יצחק שדה, כל אלה משתלבים לחוויה העמוקה שעברה עלינו ביום זה.

הטקסט רב המשמעות חושף בפנינו איך רואים חברי הקיבוץ את האירוע. הכותבים מציינים שהם הגורם הכמעט יחיד בישראל שמעלה את זיכרון השואה באופן ציבורי. ממשלת ישראל נמנעת מכך. האירוע הוא אירוע חגיגי. הוא אינו יום אבל, והוא מאשר עבור החברים את היותם אליטה שקובעת דרך ומעצבת תרבות. הקיבוץ הוא לתפיסתם "מרכז" – לא פחות מכך – לציבור "המתקדם" בארץ. "עצרת המונים" זו מכנסת ביום החג החדש, את שרידי המחטורות היהודיות, אנשי אומנות וספרות, מנהיגי ציבור, עיתונאים, חברי כנסת וחיילי צה"ל. נוכחות הנוער חשובה במיוחד.

עלון קיבוץ לוחמי הגטאות מתעד ומדווח על מכתבים ומברקי ברכה למועד זה, שהגיעו מקרוב ומרחוק.³⁴ מברק לבבי הגיע משר החינוך ברגע האחרון, וזה תוכנו:

לצביה לובטקין, ליצחק צוקרמן, לחברים יורי אבן-הפינה לזיכרון הקדוש של משוררנו יצחק קצנלסון ולוחמי הגטאות – ברכת אחים. ברגע האחרון עיכב הרופא את נסיעתי אליכם. אמרתי לבוא ולהרכין ראש ביום הזיכרון בפני יקרת הגבורה של מרימי נס המרד בתוך השואה ושומרי מורשתו בתוך תחייתנו. בשם המשרד לחינוך והתרבות של מדינת ישראל: תחזקנה ידיכן.

רוחי ולבי אתכם ביקר, זלמן שזר

³³ טוביה בוז'יקובסקי, מחברי הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה וממקימי קיבוץ לוחמי הגטאות. יצחק גרינבוים היה מראשי התנועה הציונית בפולין, חבר בהנהלת הסוכנות ובמועצת העם ושר הפנים בממשלת ישראל הראשונה. דויד שמעוני, משורר, סופר ומתרגם עברי, חבר בוועד הלשון העברי ואחר כך באקדמיה ללשון העברית. ליוויק שמעוני הוא משורר ומחזאי אידי.
³⁴ עלון קיבוץ לוחמי הגטאות, דפים, 43, 21 באפריל 1950: 1-2

עבור חברי הקיבוץ, רובם המוחלט ניצולי שואה, העצרת היוותה הזדמנות לקבל הכרה, חיבוק ציבורי ואישור לעובדת קיומם שהייתה כה בלתי מובנת בהקשרה ההיסטורי. רבים פקפקו ביכולתם של הניצולים להקים ישוב חי והנה הם כאן חוגגים את היווסדו.

לקראת ה-19 באפריל הקדיש העלון האינפורמטיבי של הקיבוץ המאוחד עמוד ובו רשימה של טוביה בוז'יקובסקי על בלה"ג וסקירה על הקיבוץ. פורסם גם מכתב של יצחק קצנלסון שנשלח ממחנה ויטל אל ברל קצנלסון הלקוח מגנזי בלה"ג. רשימות על העצרת היו גם בעל המשמר, ומודעות בעיתונים שונים. בדפים של **בשער** המוקדשים למרד הגטו, הופיעו רשימות ותמונות הלקוחות מארכיון בלה"ג.

משהפכה עצרת יום השואה למסורת קהילתית, תנועתית ולאומית היא נדרשה לעיצוב ולמיסוד. המסורת החדשה הייתה זקוקה ליד יוצר נאמנה. את תכניה של העצרת החמישית, **בשנת 1953, במלאת עשור למרד**, כתב הסופר חיים גורי.³⁵ זוהי מסכת ה-"עשור", עשור למרד ולחיסול גטו ורשה.

גורי שואל כיצד לעמוד ברוממות ובטרגיות של הסיפור כדי להתאימה לאוזן ולעין הישראלית, ומציע להפיק מיצג מולטימדיה השוזר קריאת טקסט, מחול, תנועה, אורות, אש, קולות ומוזיקה. התפאורה היא אמת המים העות'מנית העוברת דרך הגבעה בה השתכנו המייסדים של הקיבוץ בואכה עכו. המקהלה היא מקהלת קיבוץ כברי. המחול הוא בידי בני ובנות חטיבת הנוער של תנועת הקיבוץ המאוחד בקיבוץ נען. הקריינים הם עדינה פלדמן ושלמה ברטונוב.

המסכת בנויה משלושה פרקים, שמאז נכנסו לקנון של כל עצרות בלה"ג: (1) קינת החורבן; (2) קול המרד; ו-(3) בשורת התקומה.

הטקסט המוביל בחלק הראשון הוא "יעמוד העם ויקדש את [...]". וכאן מונה הטקסט את כל מרכיבי העם, ישישים, אימהות וילדים, הרבים והמעטים שנרצחו באלף דרכי רצח. **תוכן העצרת הוא האובדן הגדול**. בשנים הבאות יחליף את הטקסט הזה טקסט "יזכור" כשהוא מעוצב וממוקד יותר וזכר הלוחמים יהיה המוקד שלו.

בחלק המרד עומדים שוב לקריאת "יזכור" ומקדשים את זכר הלוחמים. בעת ההיא, 1953, מפ"ם היא עדיין מפלגה מאוחדת ואת דבר הלוחמים נושאים זה אחר זה אבא קובנר ויצחק צוקרמן.³⁶

³⁵ ארכיון בלה"ג, 31249

³⁶ בשנת 1954 פרשה מפלגת אחדות העבודה ממפ"ם עקב סוגיית היחס לברית המועצות. בשנת 1968 נחנך בקיבוץ יד מרדכי של תנועת הקיבוץ הארצי מוזיאון "משואה לתקומה" וביזמת אבא קובנר החלו בסמוך לו להתקיים עצרות זיכרון בדומה לזו של קיבוץ לוחמי הגטאות.

במקום זה ברצף מסכת נקרא מכתב או מברק ששלחו שרידי המורדים ליצחק טבנקין ומאיר יערי בישראל.³⁷ הטקס הוא בעל אופי צבאי דרמטי, טרטור תופים, תרועת חצוצרות, יריית תותח שתואמה עם אוניית חיל הים בנמל חיפה (!), מצעדי דגלים ולפידים. במילים "עלו מן העפר; עלו מן העפר! כי בא יום תקומה לכל שוכני עפר!" נפתח החלק השלישי שנושאו **בשורת התקומה**. הטקסט הדהד את שירת הקינה של יצחק קצנלסון שתלך ותכבוש מקום במסכת העצרות הבאות. הרעיון של תחיית המתים הוא פרפרזה של גורי על יצירת קצנלסון. **אצל קצנלסון מזומנים הנרצחים לומר את שירת האשכבה האחרונה על העם היהודי שנהרג. אצל גורי הם מזומנים לחזות בתחייה.**

עלו מן העפר; עלו מן העפר! כי בא יום תקומה לכל שוכני עפר! עלו הנרצחים, עלו הנרדפים!
עלו מן הקברות ומן המרתפים!
עלו מהדמעות, עלו מהעלבון!
עלו מהשנאה, עלו מהסבון!
עלו פורצי גבולות! עלו פורצי חומה!
כי חי העם, עולה מעפרו –
והוא צועד לקול תרועת השופרות.³⁸

המסכת נמשכת בדיאלוג מהדהד בין המורדים שלא זכו והשבים אל החיים כאן בארץ ישראל. כעת מופיע במסכת לראשונה שירו של גורי "מן הדליקה היא" שנהיה לחלק מרכזי קבוע במסכת יום השואה בשנים הבאות:

מן הדליקה היא, אשר שרפה גופכם המעונה והחרוך,
נשאנו אש – לפיד מאיר לנשמתנו,
ובה הדלקנו את שלהבת החרות;
עמה הלכנו בקרבות על אדמתנו.
את מכאובכם, שאין לו אח במכאובים,
יצקנו לברזל-חוצבים ומחרשות חדות-שיניים.
את עלבונכם הפכנו לרובים,
את עיניכם למגדלור ספינות קרבות בליל.
מהריסות עירכם ההרוסה
נטלנו אבן מפויחת ומנותצת,
והיא הפכה לאבן-הפינה ואבן-המסד;
לאבן-החומה אשר אינה נפרצת.
שירכם, אשר נחנק בשלהבות,
עלה פורץ בפי פלוגות המחץ כמו נדר,

³⁷ לא ברור מועדו של המכתב הנידון. ייתכן וזה מכתב מ-15/11/1943 שהעתקו ותרגמו לעברית מצוי בארכיון בלה"ג, 6138

³⁸ בטקסט של גורי מהדהדת תחילת שירתו של קצנלסון "השיר על העם היהודי שנהרג".

[...]

כי שוב עולה השיר "אנחנו פה"!
 [...] אנחנו פה בקרב ובשלום!
 אנחנו פה בזמר ובפרח!

גורי שרטט חיבור מהותי בין זכר החיים שנכחדו לבין יצירת החיים החדשים בארץ ישראל. החיים המתחדשים הם המענה לחורבן הגדול. המסכת מסתיימת במופע אש וזיקוקים, סמל לחיים (כך במקור), ובשירת ההמנונים. כתב המסכת, שנשתמר בארכיון בלה"ג, אינו כולל את כל פרטי ההפקה ואינו כולל גם את רשימת הדוברים בעצרת.

מכלל ה"ש" ניתן לראות גם את ה'אין' – מה אין במסכת, ויכול היה להיות בה? אין משום מה במסכת דאז את קריאת "היזכור" שנזכרה קודם לכן ונהייתה למרכיב של קבע בעצרת, אין אמירת "קדיש" ואין תפילת "אל מלא רחמים". **הטקס הוא חילוני לחלוטין**. הוא בנוי בהפקתו על המשאבים של קיבוצי הקיבוץ המאוחד. הדוברים הם גם חברי התנועות הקיבוציות וכך גם עיקרו של הקהל בעצרת. יחד עם זאת, אין במסכת התייחסות תנועתית צרה. **התכנים הם לאומיים לגמרי**, אם כי הם נשענים בעיקר על פרספקטיבה היסטורית של שואת יהודי פולין.

מראשית עיצובה של תרבות הזיכרון לשואה משולבים היו בה לקחים לאומיים ובמרכזם הקמת מדינת ישראל ועליית היהודים מכל תפוצותיהם לארץ ישראל. בדבריה בעצרת 1956 כ"ז ניסן תשט"ז, אמרה שרה נשמית³⁹ [...] ועתה שמעו את הדבר הזה, אחינו היושבים עדיין בארצות גזירה, אין חיים לעמנו, בלתי אם פה, בפינת עולם זו, ישראל שמה.⁴⁰ העצרת הייתה הזדמנות להעלות לקדמת הבמה את "האני מאמין" הציוני של אנשי בלה"ג כשהם מציגים עצמם כנושאי של המסר הציוני עבור הציבור הישראלי כולו. הפרספקטיבה של אנשי בלה"ג אינה תנועתית או מפלגתית אלא במובהק לאומית. הם רואים עצמם כחלוצים וכפורצי דרך במפעל התקומה הלאומי, והם פונים לציבור הישראלי והיהודי בכללו.

העוסקים בתרבות הזיכרון לשואה התמודדו תכופות עם שתי סוגיות תכניות. האחת היא האם לעסוק בגרמנים, ברוצחים ומשפתי הפעולה עימם או לעסוק בקורבנות, ברוחם ובמאבקם. ההכרעה ההיסטורית של מובילי עצרות בלה"ג הייתה למקד את המבט ביהודים, כמו גם באלו שהושיטו להם יד עוזרת, ולא ברוצחים. להדגיש את הטוב ולא את הרוע.

³⁹ שרה נשמית-שר, פרטיזנית ביערות ביילורוסיה, סופרת וחוקרת שואה, ממייסדי הקיבוץ ומאז 1955 מעובדי המרכזיים של בלה"ג.

⁴⁰ **ידיעות** 1-2 (18-19), אפריל 1957, עמ' 2. **ידיעות** הוא העלון האינפורמטיבי של בלה"ג, שגיליונו הראשון ראה אור בנובמבר 1950 וזכה ל-24 גיליונות. שנה אחר כך ראה אור **דפים**, כתב העת של בלה"ג השואף להיות יותר מחקרי (בעריכת נ' בלומנטל, י' טרונק, י' קרמיש ו-צ' שר). שני השמות מבטאים המשכיות של כתבי עת שהוציאה המחותרת היהודית בוורשה בימי המלחמה.

הסוגיה השנייה עוסקת בתכניה של התגובה היהודית לשואה. האם מדגישים את חוסר האונים או את רוח האדם הנאבק על דמותו וכבודו. בשנים הראשונות, הדגש היה על המאבק, על המרד, על ההתנגדות. העיסוק בחוסר האונים היה עדיין קשה מדי. רק עשרות שנים מאוחר יותר ניתן לו מקום.

באותו הקשר, ידיעת הטוב כללה גם את ידיעת הטוב בחברה הלא יהודית. חשוב היה למעצבי מסורת זו להדגיש שהיו גם לא יהודים שחירפו נפשם והצילו יהודים.⁴¹ מעשה "חסידי אומות העולם" היה נוכח בכל עצרות בלה"ג באמצעות הנחת "זר חסידי אומות העולם" והעלאתו על נס של אחד מסיפורי חסידי אומות העולם. בריאיון עם שלמה אלדר לרדיו ביום השואה, אפריל 1987, אמרה שרה שנר-נשמית בין השאר את הדברים הבאים:

[...] ברצוני לומר שאינני מסכימה כאשר באים ומדברים אל הנוער [כאילו] כל העולם היה לגרדום. אני חושבת שכל מי שנשאר בחיים היה מישהו שהושיט לו יד עוזרת, אפילו כוס מים, אפילו פרוסת לחם, אפילו מילה טובה. כל מי שנשאר בחיים נעזר במישהו [...], לא כולם הם רעים. הרע בא מלמעלה, מהמשלה.⁴²

בהתאם, עצרות יום השואה ב-בלה"ג לא קיבלו נופך של יום אבל והספד אלא דווקא יום של התרוממות הרוח שבו מותווית דרך מזיכרון החורבן וחוסר האונים אל מעשה ההתנגדות ההרואי וממנו למעשה ההתחדשות בארץ ישראל ולקריאה לבנייתה של חברה מוסרית. מעצבי העצרת ודובריה ביקשו לשדר כוח ולא חולשה, כוח עמידה מדיני וכוח מוסרי חברתי. מבחינתם, זיכרון השואה נושא בחובו תביעה מוסרית גדולה. שנים אחר כך, בעצרת 2008, הציגה חווקה פולמן-רבן,⁴³ אחת הדוברות היותר רהוטות של מסר זה, תביעה מוסרית נוקבת מהחברה הישראלית.

[...] המרד חייב להמשך. מרד אחר, שונה. על הארץ הרחוקה, הנכספת והבלתי מושגת חלמנו גם בגטאות, וגם במחנות. בחלומנו היא הייתה טהורה, צדק שלט בה, שוויון ערך האדם – חלום נפלא של בית. ויש לא מעט אכזבה.

[...] יש בכך גם כוח למרוד בנגעים שבפנים. איך? דרך אכפתיות ואי-אדישות, מעורבות ועשייה בבית, בבית הספר, ברחוב בכל מקום שפוגשים רוע. תהיו ראויים ללוחמים, לכל אלה שנאבקו ואבדו לנו בהרג, בגז ובמיתות משונות. תחנכו עצמכם ואחרים, לאהבה ולא לשנאה, לשלום, לרעות, ליופי, לצחוק ושמחה. [...]⁴⁴

⁴¹ ב-בלה"ג פעל מדור "חסידי אומות העולם" וכמה מפעיליו המרכזיים בוורשה היו חברים לאורך השנים בוועדת חסידי אומות העולם שפעלה ב"יד ושם".

⁴² ארכיון בלה"ג, 18770: 33

⁴³ חווקה פולמן-רבן, ממייסדי הקיבוץ ובעבר קשרית בארגון היהודי הלוחם בוורשה. פולמן-רבן זכתה להיות מתלמידיו של יצחק קצנלסון בגימנסיה המחתרנית של תנועת "דרור" בגטו ורשה.

⁴⁴ ארכיון בלה"ג, 54018

פולמן-רבן סיימה את דבריה בברכה למארק אדלמן, איש הבונד וחברם של יצחק צוקרמן וצביה לובטקין בהנהגת מרד א"ל בוורשה. במבט לאחור, דבריה היו מעין משא פרידה של דור הלוחמים וצוואה מוסרית לדורות הבאים.⁴⁵

בחלוף השנים השתנה יחסו של הציבור הישראלי אל זיכרון השואה והוא היה מוכן יותר לפגוש את הסבל והאובדן הפרטיים כחלק אימננטי של הזיכרון הקולקטיבי. בשנות התשעים אנו עדים למפנה עקרוני בתרבות הזיכרון של השואה בישראל שהחלה להיות מופנית גם אל סיפורם האישי של ניצולי השואה. שינוי זה מצא את ביטויו גם בעיצוב הטקסי ובתכני העצרת בלוחמי הגטאות. בעוד ש-שש המשואות המסורתיות שהושאו בעצרת הוקדשו עד אז לזכר ששת המיליונים, והן היו בעלות משמעות סכמתית, הרי עתה הן העלו על נס שישה סיפורים אישיים מייצגים. מרכיב הדלקת המשואות כבש לעצמו בהדרגה מקום מרכזי יותר במסכת הזיכרון. המבט הכללי יכול היה כעת להכיל בקרבו גם את המבט האישי.⁴⁶

עם השתכללות האמצעים הוויזואליים שהיו בידי מפיקי העצרת, שולבו בסיפורים האישיים תכני מולטימדיה שהביאו בצורה מוחשית את סיפורם האישי של ניצולים שייצגו קבוצות שונות. התמונה נהייתה פלורליסטית ומגוונת יותר.

עיצוב החזותי של אירוע הזיכרון

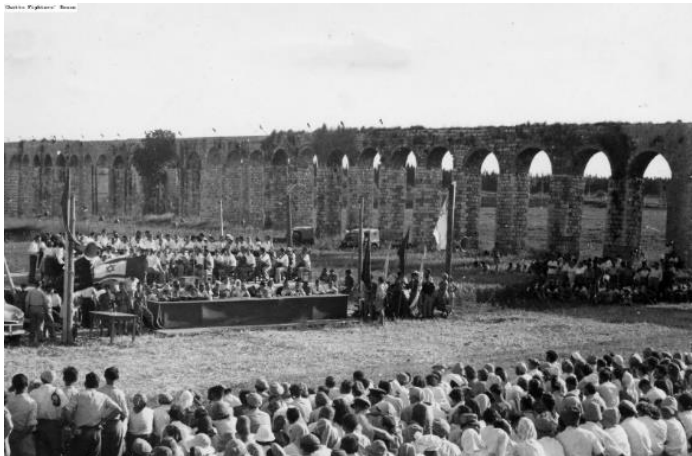
דמותה של עצרת הזיכרון בקיבוץ לוחמי הגטאות בשנותיה הראשונות לא התהוותה יש מאין. המתכונת של עצרת המונים חגיגית מוכרת מהתרבות המזרח אירופאית בכלל והקומוניסטית בפרט. התייעוד ההיסטורי מספר את דבר קיומן של מגוון רחב של עצרות שכונסו לאחר המלחמה במועדים שונים בידי ארגונים שונים ובמקומות שונים. זה היה דפוס מוכר של ביטוי ציבורי. עצרות כונסו ביום ה-1 במאי הסוציאליסטי, או בחגים שונים, לציון זכרם של אישים בולטים או קהילות שנכחדו בימי המלחמה, וכמחאה על תופעות פשיסטיות ואנטישמיות - פוגרום קילצה⁴⁷ כדוגמה בולטת - עצרות לתמיכה בהקמת מדינת

⁴⁵ משיימה פולמן-רבן את דבריה נעמד קהל האלפים על רגליו, ולמרות בקשת מנחה העצרת, הריע לדבריה במחיאות כפיים סוערות.

⁴⁶ ראה עיונה של ענת ברטמן-אלהל (2019) על הכנסת הסיפור האישי לתכני העצרת בשנות התשעים. מספר חוקרים מצביעים על השינוי במוקד זיכרון השואה מהקולקטיבי לפרטי. גוטוין (1999: 9-10) טוען בהקשר זה להפרטת זיכרון השואה, חלק מהתפוררות הלכידות הישראלית. אוחנה ו-וויסטרך (1997) טוענים אף הם לשבירת האתוס המלכד של החברה הישראלית בעקבות מלחמת יום הכיפורים שהביא בעקבותיו גם לשינוי דפוסי הזיכרון של השואה. וראו גם ברזל, 2000; שפירא, 1997

⁴⁷ פוגרום שערכו אנשי העיירה קילצה שבפולין ביהודים ב-4 ביולי 1946 לאחר שנפוצה בעיר עלילת דם כאילו השתמשו היהודים בדם ילד נוצרי לצורכי פולחן. הפוגרום בו נרצחו 55 יהודים היווה מאורע טראומטי שסימן את הדרך ליהודים לצאת מפולין.

ישראל ועצרות לציון הניצחון על גרמניה הנאצית. חלק מהעצרות היו ממוקדות מקום, טרבלינקה, טרזין, ערים, מרכזי תנועות נוער ומחנות עקורים. בעיצובן של העצרות השונות, במקומן ובנושאייהן, יש דמיון רב. למול ציבור המזמנים ממוקמת בימת נואמים שמאריכים בדיבורים נרגשים ומלאי פאתוס, ובנוסף מתקיימים מצעדי דגלים, הנפת כרזות ושירת המנונים. ההמנונים, בלשון רבים, כללו בנוסף ל"התקווה", גם את "האינטרנציונל". זו גם המתכונת שמתהווה בחצרו של הקיבוץ. משלל האירועים הללו נוטלים מפיקי העצרות הראשונות את חומרי הגלם העיצוביים שלהם. אירוע העצרת הראשונה באפריל 1949 אינו הפקה פרטית של חברי הקיבוץ. הוא הפקה של תנועה קיבוצית - הקיבוץ המאוחד - שמגייס לאירוע את משאביו, כסף, אמצעי תחבורה, חומרים להקמת אמפיתיאטרון מאולתר, גיוס אומנים והבאת קהלים.

תמונה 2: עצרת 1950
ארכיון בלה"ג, 35505

המיקום הוא מורדות הגבעה עליה שכן עד הקמת המדינה מחנה צבאי בריטי ובה התמקמו מייסדי הקיבוץ. על מורדות הגבעה בואכה עמק עכו, שהיו כאמפיתיאטרון טבעי,⁴⁸ הונחו קורות עץ על גבי בלוקים לבניין ובתחתית המדרון הוקמה במה מאולתרת. ברקע עמד מונומנט דרמטי שתרם לעיצוב העצרת בכל שנותיה – אמת המים העותומנית, שעברה דרך הגבעה והובילה עד 1948 מים ממעיינות כברי לעכו. ככל שניתן ללמוד מהצילומים דאז, התקיימה העצרת הראשונה, שלא כמו היום, ממערב לאמת המים בסמוך לכביש המוליך

⁴⁸ כותב דברים אלו מודע להבחנה המדעית בין תיאטרון לאמפיתיאטרון, כאשר בעצם מה שנותר בשיפולי גבעת בלה"ג הוא תיאטרון, אולם זהו המונח (המוטעה) ששגור בפי אנשי המקום.

מחיפה לנהריה (כיום כביש 4). בשנים שלאחר מכן היא הועברה לצידה המזרחי של אמת המים – שם גם נבנה עם השנים אמפיתיאטרון מסודר ובו כמה אלפי מקומות ישיבה. מעט מצפון-מזרח לו, על שטח מוגבה, הוקם בשנות הששים בניין הקבע של בלה"ג, שיצר תפאורת רקע נוספת לאירוע.

בעצרות הראשונות אורגן מרחב העצרת במתכונת "סוציאליסטית" כאשר אל מול הבאים הוקמה הבמה ועליה שולחן נשיאות, שולחן ארוך מכוסה מפה ועליה אגרטלים עם פרחי קאלה (Calla). הצילומים מהעצרות מראים שמשנת 1971 ואילך בוטל שולחן הנשיאות. הנכבדים הושבו בשורה הראשונה של הקהל, יחד עם הציבור, ובהגיע תורם לשאת דברים הם עלו לדוכן הנואמים ואחר כך שבו אל מקומם בקהל. ההפרדה ההיררכית המסורתית בוטלה, והמסר העיצובי נהיה יותר עממי ודמוקרטי.

תמונה 3: עצרת 1965, הנואם הוא רא"ל יצחק רבין, ברקע אמת המים העותומנית ארכיון בלה"ג, 36104

מונומנט אמת המים אדיר הממדים נוכח היה אם כן כתפאורה טבעית בכל העצרות. בעשרות השנים הראשונות הוא היה חלק מעיצוב התפאורה. כרזות נתלו עליו והוצבו דגלים. על אמת המים עצמה צעדו נושאי הלפידים, משמר הכבוד וכיתת היורים של צה"ל, וגם תלמידים במופעים שונים עטופים בגלימות צהובות, זכר למצעדי היהודים אל מותם. בעשורים האחרונים נחלש והתערער מבנה אמת המים ויותר לא הותר בטיחותית להלך עליה ולעשות בה שימוש פעיל בעצרת. היא נותרה כחלק עיצובי דומיננטי, אבל פסיבי. בעשורים הראשונים לקיום העצרת, הדגלים שקישטו את מרחב העצרת לא היו רק דגלי הלאום אלא גם דגלים אדומים, דגלי המעמד. בעשורים האחרונים הם נעלמו מתפאורת העצרת. במשך עשרות שנים היו בשימוש גם דגלי לאום ענקיים במתכונת אנכית.

הקונוטציות הפשיסטיות של דגלים אלו הביאו להפסקת השימוש בהם. כך גם התמעט השימוש במיצגי לפידים.

במסכת של שנת 1953, שילב גורי מיצגי אש. שנים נהוג היה להעלות באש ובעשן מעין מודל ייצוגי של "העיירה הבודהית" כשברקע מושמע שירו המפורסם של גבירטיג (שזמנו עוד בטרם ימי השואה).⁴⁹ גם המיצג הזה הוצא עם השנים מהעצרת. עיצובו של מרחב העצרת חרג מהאמפיתיאטרון עצמו. באותו יום ובשעות שקדמו לעצרת היו אולמות בלה"ג פתוחים למבקרים. ברחבה שבכניסה לגבעת המייסדים הוקמו גם דוכני אוכל מאולתרים לשמחתם הרבה של ילדי הקיבוץ. **האווירה הייתה אווירה של הפנינג עלייה לרגל.** בסמוך לגבעה הוכנו מגרשי חנייה גדולים לשירות באי העצרת. מעניין לראות בתמונות את השוני באמצעי התחבורה. בתחילה גדשו את מגרשי החנייה משאיות כפריות שהביאו את משתתפי העצרת מכל רחבי הארץ, בעיקר מההתיישבות הקיבוצית. עם השנים התמלאו המגרשים הללו באוטובוסים נאים ובמכוניות פרטיות. במשך שנים הפעילה רכבת ישראל רכבת מיוחדת שיצאה מתל-אביב ועצרה מול הקיבוץ (היכן שכיום הכניסה לאתר "חצרות יסף") ושבה ואספה את הבאים לאחר העצרת.

מקום האירוע

קיבוץ לוחמי הגטאות שוכן בפריפריה הישראלית. רק עצם קיומו של הקיבוץ במקום, והקמת בלה"ג קיבעו את הגבעה ההיא כמקום של עלייה לרגל וכמרכז לעיסוק בזיכרון השואה. למיקום הגיאוגרפי על גבעה קטנה בגליל המערבי, הצופה לעמק עכו ולים התיכון, לא הייתה משמעות מקדימה כלשהי; **סיפורם של אנשי הקיבוץ הוא ש"קידש" את המקום.** בשיח הישראלי על הגיאוגרפיה של הזיכרון, הקמת המרכז הממלכתי "יד ושם" בירושלים יצרה נקודת התייחסות גיאוגרפית חדשה. בית לוחמי הגטאות וקיבוץ לוחמי הגטאות אינם "ירושלים" – משמעות קיומם מעוגנת רק בסיפור השואה והמרד ובמעשי המייסדים. שני המוסדות נמצאים כל העת במאבק של "דוד וגולית" על שימור עוגן המיקום של הזיכרון הקולקטיבי.

הדיאלוג בין הקיבוץ לבלה"ג אף הוא חלק משיח זיכרון השואה. כל השנים נטלו בני ובנות הקיבוץ חלק במסכת הזיכרון, אם כי בדרך כלל חלקם בתוכנית העצרת הצטמצם להיותם מניחי ששת זרי הזיכרון. משימת ההפקה עצמה, שבתחילה העסיקה את מזכירות הקיבוץ, נהייתה בשנים שלאחר מכן לעניינו הבלבדי של בלה"ג. לאורך כל שנות קיומו של הקיבוץ מתקיים מתח מהותי בין קהילת חיים לבין מרכז שמטפח את תודעת העבר. ביסוד

⁴⁹ "העיירה בוערת" (במקור ביידיש - "אונדזער שטעטל ברענט") הוא שיר שכתב מרדכי גבירטיג ב-1938 בתגובה לאווירה שפשתה באותה עת בפולין. השיר נהיה לחלק מהליטורגיקה של יום השואה.

הדיאדה הזו עומדת גם שאלת המימון – עד כמה יכולה קהילה קטנה לקחת חלק במימון פעילותו של מרכז לתייעוד ומחקר בסדר גודל שכזה.

40 שנה עסקו חברי הקיבוץ בטיפוח הזיכרון הלאומי ונשאו את מסריו האוניברסליים של זיכרון השואה. אלמנט אחד חסר – ומסתבר שהוא היה נוכח כל העת מתחת לפני השטח – **סיפורם האישי של המייסדים**. השואה הפרטית של כל אחד ואחת מהם נדחקה מפני הסיפור הלאומי והוסתרה על-ידי הפעלתנות הקדחתנית של הפקת העצרת. סיפורי המאבק והתקומה כיסו על התהום הפרטית. במידה רבה הם היו "אליבי" למה לא לגעת בכאב הפרטי. רק בשנות השמונים הבשיל הניסיון שריחף באוויר שנים רבות, לאסוף את סיפורי המייסדים. כאשר הציבור הישראלי היה עם השנים מוכן יותר לפגוש את הסבל והאובדן הפרטיים, הרי לצד תשומת הלב לסיפור הקולקטיבי אותו נשאו על כפיהם מעצבי העצרת עד כה, ניתן מקום גם לסיפורם האישי של "כוהני הזיכרון", מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. הקיבוץ מינה את אחד מחבריו, צבי דרור, להיות המדובב ורושם העדות. כמחצית מהחברים סירבו להזמנה. דרור הצליח לאסוף 96 סיפורי עדות ואלו יצאו לאור בשנת 1984 בארבעת הכרכים של דפי עדות שהצטרפו למסכת שימור הזיכרון המקומי. ארבעת הכרכים נהיו ל"כתבי הקודש" של קהילת הזיכרון, מספרים את הסיפור הגדול של מאבקם לחיים של מייסדי המקום.⁵⁰

שנים בודדות אחר כך הקימו חברי הקיבוץ אתר הנצחה לבני משפחותיהם – בעיצובה של הפסלת דליה מאירי – בסמוך לבית העלמין של הקיבוץ. על שמונה אבנים ענקיות נחקקו שמותיהם של מאות בני המשפחות שנרצחו. למסכת יום השואה המסורתית הצטרף אירוע קהילתי בערב יום השואה סביב האבנים הללו. קריאת השמות של בני המשפחות שעל האבנים "פתרה" את שאלת השמות שנתנו מייסדי הקיבוץ לילדים שנולדו להם כאן בארץ ישראל – בני "הדור השני". הנה מעל קהילת החיים הישראלית התקיימה כל העת בתודעה השתוקה גם קהילת האובדן.

⁵⁰ דני גוטווין טוען בהקשר זה להפרטת זיכרון השואה, חלק מהתפוררות הלכידות הישראלית (גוטווין, 1999: 9-10). אולם בשנים הראשונות הנגיעה בכאב הפרטי הייתה כואבת מדי. לכן ניתן לראות באמנציפציה של הסיפור הפרטי לא תהליך של קריסה אלא דווקא ביטוי לתהליך של החלמה וכך גם התבטא אחד מעורכי דפי עדות, צבי שניר, באירוע ההשקה של הספר ב-1984 (זיכרון אישי, מ.ש.).

תמונה 4: אתר הזיכרון לבני משפחות חברי קיבוץ לוחמי הגטאות שנרצחו בשואה

מאז מתקיימים בקיבוץ לוחמי הגטאות שני אירועי זיכרון. בערב יום הזיכרון מועלה זכרם של משפחות המייסדים ובמוצאי היום מתקיימת כסדרה עצרת הזיכרון הציבורית. בית הקברות (בדומה לבית הקברות בכנרת), כמו גם מרחב הקיבוץ כולו, הופכים בשנים האחרונות למרחב זיכרון כולל לצד מרחב המוזיאון והתיאטרון הסמוך לו בו מתקיימת עצרת הזיכרון השנתית.

כוחני הזיכרון

מעל לכל מעשה הזיכרון של שרידי הלוחמים ואחר כך של קיבוץ לוחמי הגטאות, מתנוססת דמותו של יצחק (אנטק) צוקרמן. צוקרמן היה היוזם של האירוע והדובר המרכזי בטקס הזיכרון שמתקיים בין חורבות גטו ורשה ב-19 באפריל 1946. צוקרמן, ועימו שותפתו לחיים צביה לובטקין, הם הדמויות שהובילו את התגבשותו וייסודו של הקיבוץ ואת הקמתו של בלה"ג. צוקרמן היה הדמות המובילה גם בעצרות הזיכרון הראשונות בישראל. במניין 70 העצרות, צוקרמן עמד בקדמת הבמה בעצרות של השנים 1949 עד 1953 והוא היה הנואם המרכזי בהן.

תמונה 5: יצחק צוקרמן (אנטק) בעצרת 1949
ארכיון בלה"ג, 20960

משנת 1954, כך מראים צילומי הארכיון, ועד שנת 1984, חודשים ספורים טרם פטירתו, היה זה צבי שר, מנהלו המדעי של בלה"ג, שהוביל את העצרת.⁵¹ זו גם השנה שבה תפסו את קדמת בימת נואמים שונים ולא רק אנשי המחותרת הלוחמת. את שנות המלחמה עבר שר במחנות עבודה בעומק ברית המועצות והוא לא נשא עימו את הילת הגבורה של הלוחמים. בחלק מהצילומים נראה צוקרמן על הבמה ואילו שר יושב בשורה השנייה. ייתכן והשינוי מייצג באופן סמלי את הישראלזציה של העצרת והרחבת האופקים שלה מסיפור המרד אל סיפורו של כלל ישראל.

בשנת 1985 הוביל את העצרת חבר הקיבוץ והנהלת בלה"ג בנימין אנוליק, ומשנת 1986 ועד לפרישתו לגמלאות הופיע על הבמה שמחה שטיין כמוביל העצרת, נציג ראשון של דור הצעירים בקיבוץ.

מי הם האישים שכיבדו בנוכחותם את העצרת, חלקם גם נשא דברים בפני קהל האלפים? עד שנת 1953 הורכבה נשיאות העצרת בעיקר מאנשי המחותרת מצד אחד ועסקני מפלגה, הסתדרות ותנועת הקיבוץ המאוחד מצד שני. משנת 1954 התחזק מקומם של אנשי בלה"ג על בימת הנשיאות.

⁵¹ צבי שר, ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות וממקימי בית לוחמי הגטאות ומנהלו בשנים 1949 עד 1984.

באופן כללי, נוכחותן של נשים בין דוברי העצרת בעשורים הראשונים לקיומה הייתה מעטה. בדרך כלל זכו לכך נשים "לוחמות" שהתכבדו לשאת את "דבר הלוחמים": חווקה פולמן (לימים רבן) (1949),⁵² שרה נשמית-שנר (1956, 1960, 1968, ו-1996), הלה שיפר-רופאייזן (1963),⁵³ מרים נוביץ (1973),⁵⁴ צביה לובטקין (1974),⁵⁵ חייקה גרוסמן (1981),⁵⁶ אווה פלדנקרייז (1984),⁵⁷ וולדקה מיד (1987).⁵⁸

תמונה 7: שרה נשמית בעצרת 1960
ארכיון בלה"ג, 35850

לצד הנשים "הלוחמות" נשאו את דבר הלוחמים בנוסף לצוקרמן גם יוצאי המחותרות וארגוני הפרטיזנים: אבא קובנר (1953),⁵⁹ יצחק ארד (1969),⁶⁰ שלום חולבסקי (1978),⁶¹ שמחה רותם (1983).⁶² מעניין לראות שרשימה זו של דוברים חוצה גבולות תנועתיים, ולמרות קיומה של עצרת מקבילה ביד מרדכי, נשאו דברים בעצרת בלה"ג גם אנשי הקיבוץ

⁵² חווקה פולמן-רבן, קשרית א"ל, אסירה באושוויץ וממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. בעשורים מאוחרים קבלה פולמן-רבן מקום מאוד מרכזי בעצרות הזיכרון ובקרב בני הנוער שהגיעו לבלה"ג.
⁵³ הלה שיפר-רופאייזן, מחברת מחתרת "עקיבא" בקרקוב, חברת א"ל בוורשה ובקרקוב.
⁵⁴ מרים נוביץ, ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות, גואלת כתבי יצחק קצנלסון ממחנה ויטל.
⁵⁵ צביה לובטקין, ממנהיגי א"ל בוורשה, בין היוצאים מהגטו הבוער בתעלות הביוב, ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות.

⁵⁶ חייקה גרוסמן, מראשי תנועת השומר הצעיר בתקופת המלחמה, פרטיזנית וחברת מחתרת בגטאות פולין וליטא, בישראל חברת קיבוץ עברון, ראש מועצה אזורית וחברת כנסת לשעבר.

⁵⁷ אווה גרינבל-פלדנקרייז, ניצולת אושוויץ, ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות וחברת צוות בלה"ג.
⁵⁸ וולדקה מיד, חברת א"ל בוורשה. לאחר המלחמה קבעה את חייה בארצות הברית.

⁵⁹ אבא קובנר, מראשי המחתרת בוויילנה, פרטיזן, מראשי ארגון "הנקם" לאחר המלחמה, הוגה ומשורר, קצין החינוך של חטיבת גבעתי וממקימי "בית התפוצות", חבר קיבוץ עין החורש.
⁶⁰ יצחק (טולקה) ארד, פרטיזן ביערות ליטא, קצין חינוך ראשי של צה"ל, היסטוריון של השואה וי"ר "יד ושם".

⁶¹ שלום חולבסקי ראש המתרת בגטו נייסבייז', פרטיזן ביערות ביילורוסיה, היסטוריון וממקימי מוסד "מורשח".

⁶² שמחה רותם (קאז'יק), מהבולטים בלוחמי מרד גטו ורשה, חבר בתנועת "עקיבא" ובא"ל.

הארצי.⁶³ לצד הדמויות הללו נכחו בעצרת בכל שנות קיומה כמה קבוצות נוספות של אנשי ציבור. הקבוצה הראשונה היא אנשי התנועות האידיאולוגיות ובראשן תנועת הקיבוץ המאוחד, "בעלת הבית": יצחק טבנקין, ישראל גלילי, יגאל אלון, שושיק פרי, נתן טל, אהרון דגן, חגי מרום, מוקי צור, עדנה סולודר, שהתכבדו בדרך כלל בנשיאת דברים. הקבוצה השנייה היא של אישי ציבור ברמה הלאומית והממלכתית, נציגי ההסתדרות ונשיאי המדינה יצחק נבון (1979, 1983), חיים הרצוג (1985, 1992), אפרים קציר (1978), משה קצב, ראובן ריבלין; וכן ראשי ממשלה, שרים ופוליטיקאים: לוי אשכול (1968), גולדה מאיר (1958, 1961, 1972), יצחק רבין (1965 כרמטכ"ל, 1987, 1994), שמעון פרס (1986, 1995), אהוד ברק (1993, 2000), יוסף שפרינצק, יגאל אלון, זבולון המר (1982), שלמה הלל (1988), משה שחל, איציק מרדכי, שמחה דיניץ, שבח וייס, סלאי מרידור, יצחק בן אהרון, ישראל גלילי, גדעון האוזנר.

תמונה 8: יצחק רבין בעצרת 1994
ארכיון בלה"ג, 37460

קבוצה שלישית שהחלה מאוחר יחסית לכבד בנוכחותה את עצרות בלה"ג היא קבוצת מפקדי צה"ל, שנעדרו, כנראה מסיבות של הימנעות משיוך פוליטי, מהעצרות הראשונות. רב אלוף יצחק רבין כיבד את עצרת 1965 בנוכחותו ובכך פתח מסורת חדשה של ייצוג צה"ל בעצרת בידי אלוף פיקוד צפון או הרמטכ"ל. הנוכחות הזו של מפקדי צה"ל באה לידי ביטוי גם בקהל הבאים לעצרת שמכיל יותר ויותר חיילים שבאים עם יחידותיהם. לצד האורחים, החל משנת 1954 נכחו בקדמת הבמה או בשורת הנכבדים גם אישים מובילים ב-בלה"ג, בהם יש למנות את טוביה בוז'יקובסקי, יצחק צוקרמן, צבי שניר, שרה

⁶³ בין הדוברים אין מי שיכול לדבר בשמו של הארגון היהודי הלוחם המקביל לאי"ל, הארגון הצבאי היהודי (אצ"י), שכל מנהיגיו נספו במהלך המרד וסיפורו נותר מחוץ לנרטיב שהעלתה העצרת. בתצוגת המוזיאון אצ"י נוכח.

נשמית-שנר, צביה לובטקין, חווקה פולמן-רבן, אברהם גיבלבר, יודקה הלמן, בנימין אנוליק, שלמה להט, מוניה אברהמי, מרים נוביץ'. לצידם ישבו ראשי מועצות אזוריות ועיריות מהצפון, עכו, נהריה, חיפה ורבים אחרים.

עד שנות השמונים, נוכחותם של בני הדור השני וצעירי הקיבוץ בין מובילי העצרת ודובריה הייתה מעטה. משנת 1985 הוביל כאמור את העצרות שמחה שטיין, בשנת 1983 נשא דברים לראשונה בן הקיבוץ, בני רבן, מתוקף תפקידו כמזכיר הקיבוץ. שנים רבות אחר כך יישא דברים גם כותב דברים אלו.

אלו טקסטים ישולבו בטקס?

המסורת היהודית יצרה כלים טקסטואליים להתמודדות עם אסונות אישיים וציבוריים. באמצעותם היא נתנה משמעות לאירועים היסטוריים דרמטיים והקהתה את כוחם לערער על תבניות יסוד של הזהות היהודית. ה"קדיש" ולצידו תפילת האשכבה "אל מלא רחמים", וטקסטים קדומים נוספים, מזמורי תהילים, קינות ופיוטים – אלו הכלים בהם נעזר היהודי כדי לתת משמעות לעובדת המוות הקשה מנשוא. במידה וזיכרון השואה היה ממוזג אל תוך מסורת ט' באב, היו הטקסטים הללו משמשים גם להתמודדות עם השואה. אולם מכיוון שכבר ראינו שמנהיגי הציבור החילוני בישראל סירבו להטמעה זו, עמד בפני מארגני העצרת בבילה"ג האתגר לבנות מסכת טקסטואלית חדשה. זו עמדה בדיאלוג מתמיד, לעיתים במאבק קשה, עם ספרות החורבן והמסורת הליטורגית הקיימת.

משנה לשנה, מעצרת זיכרון אחת לרעותה, הלכה והצטברה מסורת עברית חדשה של הנחלת זכר השואה: תפילת יזכור בניסוח של ברל קצנלסון, אחר כך של חיים גורי ובהמשך של אבא קובנר החליפה את נוסח "יזכור" המסורתי. שירת חיים גורי – במיוחד שירתו "מן הדליקה היא" שנוכרה קודם לכן – סיפקה טקסטים לטקסי הזיכרון. "הנדר" של אברהם שלונסקי זכה למעמד של טקסט לאומי ושולב בעצרות רבות. כך גם מכתבו האחרון של מרדכי אנילביץ' ליצחק צוקרמן על "חלום חיי קם והיה. ראיתי הגנה יהודית בכל גדולתה ותפארתה" – טקסט שהיה לאבן יסוד של הנצחת השואה בעשורים האחרונים ונכנס לקנון העצרת.⁶⁴

יצירתו המאוחרת של יצחק קצנלסון, שבלה"ג נושא את שמו, "יומן ויטל" ו"השיר על העם היהודי שנהרג", היו מקור לקטעי קריאה קבועים בעצרות רבות. החלק הפותח של הקינה הגדולה, המילים הקוראות להתכנסות היהודים כדי לשאת את ההספד על העם היהודי שנרצח, היו למרכיב מהותי בליטורגיקה של יום השואה בעצרת הלאומית בקיבוץ לוחמי הגטאות:

⁶⁴ אנילביץ', בתוך: צוקרמן ובסוק, 1954: 158

הה, הראה עמי, לי! קום, ידיים פשט ושלח
מני בורות העמוקים, מילין ארכם, מלאים הם וגדושים,
שכבה עלי שכבה, משרפות בסיד אשר שופך,
עלו! עלו! אשר ברובד התחתון, מתחת לעמוק שבגושים!

[...]

הוי, שובו-נא והראו לי, הגלו-נא לי כולכם, קהל עולם,
לראות כלכם אתאו, להביט בכם, אביט ואתבונן,
אראה עמי שלי, שלי אשר נהרג, אתן מבט אלם בו, נאלם
ואז אשירה... כן... הנבל תנו – ואנגן!⁶⁵

הקריאה לכל המתים לעלות מכל גאיות ההרגה, מבורות המוות, ממחנות המוות, מהיערות
ומהביצות שבהם פוזר אפר הנרצחים, ולהתאסף סביבו במעגל גדול, מעוררת קונוטציה
אחרת, שלמה יותר בתמונתה. בקעת העצמות השרופות והטחונות לאבק של קצנלסון היא
בת דמותה של בקעת העצמות היבשות של הנביא יחזקאל (לז א-יב). בעוד הטקסט של
יחזקאל הוא נבואת נחמה ותקווה, הרי המילים של קצנלסון מבטאות ייאוש מר. כבר ראינו,
שגם גורי, בכותבו את מסכת העצרת של שנת 1953 קיים דיאלוג עם טקסט זה.
ולצד המילים הללו נהוג היה לקרוא את השיר שמשולב ביומן שכתב קצנלסון במחנה ויטל,
"יומן ויטל":⁶⁶

חלום חלמתי,
נורא מאד:
אין עמי, עמי
איננו עוד [...]⁶⁷

קצנלסון מעמיד את קהל שומעיו בפני ההבנה המרה של משמעות השואה: בשואה נכחד עם
שלם. הטקסטים של קצנלסון צומצמו מאוד במסכת העצרת בעשורים האחרונים.
אחד הטקסטים הבולטים במסורת העצרת שבאו להציג ולייצג את האובדן הגדול
היה לחלק מ"פס הקול" של העצרת עד 2003:

חיים שהיו ואינם.
רחובות שהיו ואינם. בתים שהיו ואינם
תנועה שהייתה לאבן. תפילה שהייתה לשקט.
צחוק שהיה לאפר. זיכרון שהיה לנדר.
חיים שהיו לבכי, בכי שהיה לאבן.

⁶⁵ 5-3 באוקטובר 1943, שם: 309

⁶⁶ בארכיון בלה"ג שמורים כמה מנוסחיו של השיר.

⁶⁷ שם: 187. בארכיון בלה"ג שמורים ארבעה נוסחים של השיר בכתב ידו של המחבר, האחרון מ-24 באוגוסט 1943 והוא ששולב כנראה בפנקס ויטל.

הכל הולך ופוחת, הולך ונעלם, תם וגווע.
נותרו הרהיטים, נותרו התמונות, נותרו הספרים.
נותרה הנשמה התועה ללא הרף בסמטאות האלה.⁶⁸

מעצרת לעצרת התעצב גם "פס קול" שירי שיצר מסכת ליטורגית ליום השואה. בשנת 2000, כחלק מיוזמה להפיץ את מורשת בלה"ג בישראל ובעולם הוכנה ערכה עם טקסטים ומדריך למורה שבונה את תוכנית יום השואה בבית הספר ובקהילה. הערכה כללה דיסק: "ניגונים של זיכרון"⁶⁹ שכינס תחתיו "פס קול" זה וכלל את השירים וקטעי הקריאה שנהיו לנכסי צאן ברזל של 51 עצרות הזיכרון משנת 1949 ועד 2000. בהם "העיירה בוערת" של גבירטיג, "פונאר", של שמריהו קצ'רגינסקי ואלכסנדר וולקובסקי, "תחת זיו כוכבי שמים", של אברהם סוצקובר, "הנדר" של שלונסקי ו"שיר הפרטיזנים" של הירש גליק.

המבחר הנ"ל אינו תוצר של בחירה טכנית, חד-פעמית, אלא הוא משקף את תהליך ההתהוות של תרבות הזיכרון המקומית במשך למעלה מ-50 שנה. אלו הם השירים והטקסטים שהדהדו בחללו של האמפיתיאטרון שנה בשנה. ברשימה הוכנס שינוי מהותי אחד, שחרג ממסורת בלה"ג ומבטא חידוש שאינו משקף את מהלך העצרות גם הלאה, והוא החלפתו של טקסט "זיכור" של חיים גורי, ששם דגש על זכר הלוחמים, בטקסט "זכור" של אבא קובנר שמרחיב את היריעה האנושית ועושה אותה לכלל יהודית. בדיעבד, הסתבר שיצירת הדיסק היה מעשה כינוס תרבותי שיצר מעין מחזור מוזיקלי ליום השואה, סיכום מסורת של ניגוני זיכרון ציבורי בעצרות בלה"ג. במבט רטרוספקטיבי, מחזור זה משקף עולם תוכן תרבותי מסוים, בעיקרו יצירתם של יהודי פולין וליטא בשני העשורים האחרונים – בהם לא דן מאמר זה.

בנוסף לקטעי השירה והנגינה, רוב עצרות הזיכרון מאז 1953 שילבו גם קטעי מחול, חלקן של להקות עממיות בקיבוצים ובתי ספר וחלקן של להקות מחול מקצועיות מהמובילות בישראל. קטעי המחול ניסו בדרך אומנותית לבטא משהו מהחוויות הכרוכות בזיכרון השואה. עם זאת קשה להעלות משרשרת המופעים הללו מסורת ברורה, מלבד אולי מצעד הנערים עטויי הגלימות הצהובות, כציון סמלי של המובלים אל המוות מחד, וסימון היהודים בטלאי הצהוב, מאידך.

⁶⁸ ארכיון בלה"ג, 31102:5; (לא עלה בידי לברר מי המחבר, מ.ש.) גם אצל ברטמן-אלהלל, 2019: 67, אין ציון של בעל הטקסט.
⁶⁹ גיא, 2000 (ראו בנספח)

תמונה 9: עצרת 1983
ארכיון בלה"ג, 36895

נוסח ה"יזכור" המהווה פתיח של טקס הזיכרון בתוך מסכת יום השואה⁷⁰ הוא דוגמה למאבק על דמותה של הליטורגיקה ביום השואה. האם "יזכור אלוהים" את בניו ובנותיו שנספו כבנוסח המסורתי, או "יזכור עם ישראל" כבנוסח שיצא תחת ידיו של ברל כצנלסון והתקבל בחוגי הציונות החילוניים. האם להשתמש בטקסטים של חיים גורי (שנכתב לאנשי הקיבוץ המאוחד) או של אבא קובנר (שנכתב עבור אנשי הקיבוץ הארצי).

ה"קדיש" ומדרשיו, טקסט יסוד של הליטורגיה היהודית הוא דוגמה נוספת להתמודדות עם תכניה הטקסטואליים של העצרת: האם נאמר את הנוסח המסורתי "יתגדל ויתקדש שמיא רבה [...]", נוסח שלא ביטא את ערכיו של הציבור החילוני או שמא נאמר "יתגדל ויתקדש שם הלוחם העברי", זאת מתוך רצון להאדיר את המאבק ומעשה ההתנגדות כשיאה של הרואיות יהודית וכך להכיל בתוך מסכת הגבורה ענפים של הציבור היהודי שלא היו חלק ממעגל התנועות הציוניות. עניין זה, כמו גם השאלה בדבר שילובה של תפילת "אל מלא רחמים" המסורתית בתוך מסכת הזיכרון החדשה העסיקה לא פעם – הדיונים היו סוערים – את מעצבי העצרות הפומביות הללו שעמדו מול פניות של יחידים לשלבם בעצרת. ומנגד, שולב במסכת השירית של העצרת גם השיר "אני מאמין", הבנוי על עיקר אמונה של הרמב"ם, שמבטא במילותיו גם נוסח של אמירה יהודית קדומה וגם געגוע לעולם שהיה ואיננו.

ההתלבטות בסוגיית היחס לכוח ולגבורה כיסוד הישראליות קיבלה אף היא את ביטוייה במסכת הטקסטואלית של עצרות בלה"ג. דוגמה מובהקת לכך היא הכנסתו למסכת, ואחרי שנים רבות גם הסרתו, של מכתבו של עופר פניגר. באחת משיחות שיח לוחמים

⁷⁰ לדיון על גלגולי ה"יזכור" ראו דיון בהגותו של קובנר, שר, 2014: 402-419

(1967), שהתנהלה בקיבוץ עין החורש, נחשף טקסט הלקוח מעיזבוננו של אחד מחללי סיירת הצנחנים במלחמת ששת הימים.⁷¹ במכתב לחברתו, לימים אשתו, בראשית 1963, סיכם עופר פניגר את תגובותיו לאחר שקרא ספרות על השואה ולאחר ביקור שערכה יחידתו במוזיאון בלה"ג. בין שאר הלקחים שהוא לוקח מהמפגש עם מה שהתרחש "שם", מצוי הלקח להיות חזק עד כלות:

יעל היקרה שלי

[...] אני מרגיש כי מתוך כל הזוועה וחוסר האונים, צומח ועולה בי כוח עצום להיות חזק, חזק עד כדי דמעות, חזק וחד כמו סכין, שקט ואיום, כזה רוצה אני להיות! אני רוצה לדעת ששוב לא יביטו עיניים תהומיות מאחורי גדרות חשמל! הם לא יביטו כך רק אם אהיה חזק. אם נהיה כולנו חזקים! יהודים חזקים וגאים! לעולם לא להיות מובלים שוב לטבח. [...]⁷²

חשיבותו של המכתב האישי, שהתגלגל מחוברת העיזבון שהוציאה משפחתו של עופר פניגר למסכת עצרות בלה"ג אינה רק בגילוי הלב העמוק והרגיש שבו אלא גם משום שתוכנו אומץ לימים כטקסט שמבטא רחשי לב קולקטיביים והיה לסוג של טקסט מכונן, חלק מהליטורגיקה של יום השואה; במשך כ-25 שנים היה מכתב זה תלוי על כותל המזרח של מבואת בלה"ג והיה חלק ממסכת הזיכרון בעצרת יום השואה של הקיבוץ ובלה"ג. אולי ביקשו מעצבי העצרת לראות במכתב, שהתקדש בדמו של כותבו, סמל להמשכיות שרשרת הגבורה מאז אל המציאות הישראלית.

אלא שהמכתב חושף דווקא פן אחר של הקשר בין המציאות הישראלית למציאות השואה. המכתב אומנם מבטא קרבה ואמפתיה ביחס לניצולי השואה וזיכרונותיהם, אולם יחד עם זאת הוא מבטא בבהירות את השאיפה הצברית להיות אחר לגמרי, ניגוד קוטבי לכל מה שיש או אין בדמותם של אלו שהיו שם. הניצולים היושבים לידו בטקס הזיכרון הקיבוצי, או הקורבנות הניבטים אליו מבעד לתמונות, מבטאים חוסר אונים מוחלט, עיניים המביעות אימה תהומית מבעד לגדרות מחושמלות. אין להם שם. אין להם סיפור חיים. אין בהם ביטוי של התנגדות. רק חוסר אונים ואוזלת יד. הם מעוררים חמלה גדולה.

מנגד, הצעיר הארץ ישראלי, בן הקיבוץ, הלוחם בסיירת הצנחנים, יפה הבלורית וחד המבט – מי שמת מות גיבורים בגבעת התחמושת, מקום שהיה לסמל המערכה על ירושלים (עובדה שתרמה בוודאי לקידושו של הטקסט), הינו ההפך הגמור מהם. הוא חזק, מסוכן, חד כמו סכין, כל יכול, נע בחשכת הלילה כרואה ואינו נראה, שואף להיות יותר ויותר חזק, גאה ובוטח בעצמו ובחבריו. זהו הציווי המוחלט – להיות חזק, כי אחרת תשוב ותהיה שואה.

⁷¹ עופר פניגר נולד בשנת 1942 בקיבוץ גבעת חיים. באוגוסט 1961 התגייס לסיירת הצנחנים. פניגר נפל בקרב על גבעת התחמושת ב-6 ביוני 1967.

⁷² שפירא ואחרים, 1968: 167-168

המכתב, חרוט על לוח, היה מוצב במבואה הראשית של מוזיאון בלה"ג. בשנות התשעים, כשהתרופפה בחברה הישראלית התודעה הדיכוטומית של שואה וגבורה, הוסר הטקסט ממקומו במסכת עצרת הזיכרון וגם מקיר המזרח של בלה"ג. בהדרגה התפתח יחס של כבוד לחולשה ולמציאות המורכבת של ימי השואה והוא מצא את ביטויו גם במרכיבי מסכת יום השואה.⁷³

בעשורים האחרונים, כחלק משינוי היחס לשואה בכלל,⁷⁴ הולכת מסכת יום השואה ומתרחבת גם לעדויות של הניצולים המספרים לנכדיהם את מה שעבר עליהם. גם מושג הגבורה התרחב והוא מכיל בתוכו את האדם הרגיל שנאבק על חייו ועל כבודו במציאות הנוראה של השואה.⁷⁵ זאת במידה מסוימת על חשבון חלקה של גבורת הלוחמים במסכת. יש עם זאת לומר ששינוי הזה הרחיב את מגוון הביטויים הטקסטואליים בטקסי יום השואה הציבוריים.

מסוף שנות השמונים של המאה העשרים נפתח מסע החיפוש של בני הדור השני והשלישי אל מחוזות האפלה של השואה. צעירים רבים שיצאו למסע במסגרת בית הספר או תנועת הנוער אל מחוזות החורבן מביאים משם את רשמיהם ואת מחשבותיהם על מה שעבר על עמם לפני שלושה דורות ודבריהם מצטרפים למסכת הטקסטים הנשמעים ביום זה גם מעל בימת עצרות בלה"ג.

לצד הטקסטים קיימים היבטים עיצוביים נוספים: אילו תמונות יש להראות ואילו סמלי חג יש להציב מסביב, האם לשלב חיילים הצועדים בסך? כיצד לשלב את דגלי הלאום ובעבר גם את דגלי המעמד האדומים? האם לשלב לפידים ופירוטכניקה של אש ועשן וכיצד לשלב את החולצות הכחולות של חברי תנועות הנוער שנתפסו כממשיכיהם של אנשי המחתרת הלוחמת בגטאות? עם השתכללות הטכנולוגיה זכתה העצרת למיציגי מולטימדיה וסרטי וידאו ולעיתים גם לתמונות גרפיות קשות מאתרי הרצח. יחד עם זאת, חשוב לזכור שסמלים ומיציגים אינם המנוע המניע את המועד. הם האדווה שעל הגלים, הביטוי הסמלי למשהו עמוק הרבה יותר שאותו הם אמורים לשרת. מטרתה של מסכת יום השואה הייתה למקד את המבט ולרכז את התודעה בסיפור שמאחורי הסמלים והביטויים הטקסיים ולנסות ולבנות ביזכרון הציבורי או לרענן את הזיכרון ולהחיותו על-פי הרצף משנה לשנה.

מיהו קהל באי העצרת

קשה לענות על שאלה חיונית זו, באשר אין רישום של הבאים. כל הציבור הישראלי הוזמן והכניסה הייתה תמיד חופשית. העובדה המעניינת הראשונה היא גודלו של ציבור

⁷³ שניר, 2014: 390-392

⁷⁴ ברזל, 2000

⁷⁵ תערוכת "ההתנגדות" (האוצרת שרה נשמית-שניר), שנחנכה ב-8 ביוני 1994 בבלה"ג, הרחיבה אף היא את מנעד "הגבורה" לכל דרכי המאבק של האדם לחיים.

המתכנסים והמשכיות הגודל הזה לאורך עשרות שנים, וכל זאת בלא מערך שיווק משוכלל ולנוכח מיקומם של הקיבוץ ובלה"ג בפריפריה הישראלית.

כל שנה ריחפה באוויר השאלה 'כמה יבואו' וכל שנה נשמעה אנחת הרווחה ועלתה תחושת הגאווה כאשר התמלא מרחב האמפיתיאטרון באלפי בני אדם ומגרשי החנייה נמלאו בכלי רכב. בתמונות מהשנים הראשונות נראות המשאיות של הקיבוצים וארגוני הפועלים שהביאו את חבריהם. בעשורים האחרונים באים המשתתפים ברכביהם הפרטיים או באוטובוסים מרווחים.

תמיד עמדה באוויר השאלה מי יהיו הבאים. השיוך התנועתי והמפלגתי היה דומיננטי בעצרות הראשונות. עם השנים באו גם חניכי תנועות נוער לגוונים. לימים התבררה גם העובדה המשמחת שבין הבאים לא רק יוצאי מזרח אירופה אלא בני כל העדות. בעבר היו בין באי העצרת גם נציגי היישובים הערביים מהסביבה הגלילית. בעשורים האחרונים נוכחות זו נעלמה, עובדה המשקפת מציאות פוליטית וחברתית שלא מעודדת את שיח הנרטיבים היהודי-ערבי.

ככללו של דבר, אנשי בלה"ג והקיבוץ ביקשו לעצב את האירוע כאירוע עממי שפתוח לכל ומהווה הזדמנות לחוויה לאומית מאחדת, למרות שבעשורים הראשונים לקיומה אופיינה העצרת בעיקר בתכנים תרבותיים של יוצאי מזרח אירופה. בעשורים הראשונים לקיומה של מסורת זו נוצר קשר הדוק בין אנשי בלה"ג לערים הסמוכות נהריה ועכו ותלמידי בית הספר לקציני ים בעכו נטלו חלק קבוע בתוכניות העצרת. ראש עיריית עכו אלי דה-קאסטרו ז"ל היה מבאי העצרת הקבועים. קשר הדוק וידידותי התהווה גם עם חטיבת גולני השוכנת ממש מעבר לכביש, אנשי משטרת עכו ונהריה ושאר אנשי שירותי הביטחון שסייעו בהפקת העצרת.

סיכום

תרבות הזיכרון לשואה ולגבורה התעצבה במרחב של קיבוץ לוחמי הגטאות ובלה"ג החל מיום ייסודו של הקיבוץ באפריל 1949. למסורת זו שורשים "פרה-היסטוריים" עוד בפולין בשנת 1946 עם התגבשותה של שארית הפליטה היהודית בוורשה ובלודז'.

גיבושה של תרבות זו התרחש סביב מסורת עצרות הזיכרון המתקיימות שנה בשנה בסמוך לבלה"ג. בשנת 2019 ציינו הקיבוץ ובלה"ג 70 שנה של מסורת זיכרון והפיקו את העצרת ה-71 במספר.

מסורת העצרת יצאה לדרכה ללא מסכת מגובשת. עיצובה החיצוני בא לה ממודל עצרות ההמונים של התרבות הסוציאליסטית במזרח אירופה. עם השנים היא קיבלה אופי מקומי, עממי. בהדרגה התרככו דרכי עיצובה. סמלים בעלי גוון צבאי או הקשרים לאומניים פינו את מקומם לגוונים תרבותיים ישראלים. שולחן הנשיאות הבומבסטי פינה את מקומו

למרחב יותר עממי ושיתופי. מעגל הדוברים התרחב בהדרגה מעבר לאנשי המחתרת הלוחמת והכיל דמויות מייצגות של הפוליטיקה והחברה בישראל ואף של הדור השני בקיבוץ. תוכני העצרת היו ממוקדים בראשית הדרך במאבק היהודי ההרואי בימי המלחמה. עם השנים התרככו המסרים והתרחבו ונתנו מקום לייצוג רחב של הציבור היהודי בעת המלחמה. בכל מסורת העצרת המבט היה ממוקד בתגובות הקורבנות ובמאבקם לחיים ולא במבצעי הפשע, כולל מבט מתמיד לעבר הטוב שבאדם שהתגלה גם במעשי הצלה ועזרה של לא יהודים.

עם השנים זכתה העצרת לגיבוש של מסורת טקסטואלית במגוון אמצעים. התגבשה מסכת טקסטואלית שבין יוצריה הבולטים היו יצחק קצנלסון, שלונסקי וחיים גורי. בהדרגה התהוותה מסורת מוזיקלית של שירים שזכו להתקבע בקנון של יום השואה הישראלי מעבר למתחם המקומי: "העיירה בוערת" של גבירטיג, "פונאר" של קצ'רגינסקי ותמיר, "תחת זיו כוכבי שמים" של סוצקבר ו"שיר הפרטיזנים" של גליק הם מהבולטים שבשירים במסכת זו. קהלי העצרת, שבתחילה היו מבוססים בעיקר על אנשי ההתיישבות העובדת הלכו והתרחבו. לאנשי בלה"ג היה חשוב - והם ביטאו זאת לא פעם - שבין הבאים יהיו בני כל קהילות ישראל, גם אלו שלא חוו את השואה במישרין. המסר היה תמיד לאומי ואף כלל אנושי. במשך שנים היו בין באי העצרת גם ערבים מהגליל. בעשורים האחרונים מרכיב אנושי זה נעלם לגמרי.

עם זאת ניתן לומר שעד שנות ה-2000 שמרה העצרת על אופייה הייחודי המסמן ייצוגי זיכרון שהתפתחו בתרבות הישראלית-חילונית (או למצער הלא אורתודוקסית), על השינויים שחלו בה. בשנות ה-2000, לאחר הסתלקותו של דור מקימי בלה"ג, החלו ניסיונות רבים לבנות את מסכת העצרת מחדש.⁷⁶ המבנה המשולש שהתווה חיים גורי נותר, אולם שאר תוכני העצרת זכו לשנים של חיפוש ותעייה כאשר הדגש נהיה יותר ויותר על מיצגי המולטימדיה. מסורת חדשה טרם התגבשה. גם קהלי העצרת התמעטו בהדרגה ועובדות אלו מציבות אתגר חדש למעצבי טקס הזיכרון בעצרת בלה"ג. מעניין יהיה בהמשך להתבונן להיכן התפתח עיצוב הזיכרון בשני העשורים האחרונים ומהי מגמת ההתפתחות של מסורת זו לקראת השנים הבאות.

⁷⁶ מסמך סיכום של תהליך השינוי מיום 26/6/2005 מצוי בארכיון בלה"ג, תיק מספר 54018. הוא מופיע שוב כפריט ארכיון מספר 40368. המסמך לא מציין את שמות חברי ועדת ההיגוי ואת שם עורך המסמך. המסמך מבטא עמדה עקרונית ומתווה דרך להמשך. הדיון בו ובהשפעתו הוא כבר מעבר למסגרת המאמר הנוכחי.

ביבליוגרפיה

- אוחנה, ד', ו-וויסטרדיק, ר' (1997). מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות. בתוך: ד' אהובה ור"ס וויסטרדיק (עורכים), **מיתוס וזיכרון – גלגוליה של התודעה הישראלית** (עמ' 3-7). ירושלים: מכון ון ליר.
- בית לוחמי הגטאות, **ידיעות** 1-2 (18-19), אפריל 1957.
- בית לוחמי הגטאות, **דפים לחקר השואה והמרד א.** אפריל 1951.
- ברזל, נ' (2000). תפיסת הגבורה בשואה – בין זיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט. **דפים**, טז, 86-124.
- ברטמן-אלהל, ע' (2019). "יעמוד העם ויקדש את הדם השפוך ואת הקרב": עצרות הזיכרון בקיבוץ **לוחמי הגטאות, 1990-2016**. עבודת תזה. האוניברסיטה הפתוחה.
https://www.openu.ac.il/lists/mediaserver_documents/academic/arts/culture/Anat%20Bratman-Elhalel.pdf
- גוטווין, ד' (1999). הפרטת השואה – פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה. **דפים לחקר השואה, מאסף**, טו, 7-52.
- גיא, ד' (2000). **תחת זיו כוכבי שמים – ניגונים של זיכרון**. דיסק אודיו. קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות.
- גרוס, נ' וגרוס, י' (1990). **שוב זורחת השמש** (סרט, 00:40:01).
<https://www.youtube.com/watch?v=qTQ40tPCURE>
- דרור, צ' (2005). **סיפור המקום, קיבוץ לוחמי הגטאות**. קיבוץ לוחמי הגטאות.
- השל, א"י (2003). **השבת**. (תר' א' אבן-חן). תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- יבלונקה, ח' (2000). מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה. בתוך: א' שפירא, י' ריינהרץ וי' הריס (עורכים), **עידן הציונות** (עמ' 297-316). ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- ירושלמי, י"ח (1988). זכור. תל-אביב: עם עובד.
- עזריהו, מ' (1995). **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים, 1948-1956**. שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.
- צבן, י' (2007). יום הזיכרון לשואה ולגבורה. בתוך: י' יובל (עורך), **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, מבט אנציקלופדי**, כרך ד' (עמ' 397-400). ירושלים: כתר.
- צוקרמן, י' ובסוק, מ' (עורכים). (1954). **ספר מלחמות הגטאות**. בית לוחמי הגטאות; תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- קיבוץ לוחמי הגטאות, **דפים**, 10, 22 אפריל 1949, כ"ג ניסן תש"ט.
- קיבוץ לוחמי הגטאות, **דפים**, 43, 21 באפריל 1950.
- שטאובר, ר' (2001). הוויכוח בשנות החמישים בין הציונות הדתית לבין השמאל הציוני על מועד יום הזיכרון לשואה. בתוך: א' שפירא (עורכת), **מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים** (עמ' 189-204). ירושלים: מכון זלמן שזר.
- שטיינברגר, י' (1991). עשרה בטבת, יום השואה שהפך ליום הקדיש הכללי. בתוך: **שנה בשנה: ספר השנה להלכה, למחשבת ישראל ולבעיית היהדות** (עמ' 378-385).

- שניר, מ' (2014). **בראשית הייתה השואה: הגות יהודית מתמודדת עם משמעות הקיום היהודי לאחר השואה**. ירושלים: מאגנס.
- שניר, צ' (1984). עדות. בתוך: צ' דרור (עורך), **דפי עדות** (עמ' 1398-1419). קיבוץ לוחמי הגטאות, בית לוחמי הגטאות; תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שפירא, א' ואחרים (עורכים). (1968). **שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות**. תל-אביב: קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית.
- שפירא, א' (1997). השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי. **יהודים חדשים יהודים ישנים** (עמ' 86-103). תל-אביב: עם עובד.
- תידור באומל, י' (1995). לזיכרון עולם: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל. **עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, הישוב ומדינת ישראל**, 5, 364-387.
- Barbour, I.G. (1976). *Myths, models and paradigms: A comparative study in science and religion*. San Francisco: Harper San Francisco.
- Bruner, J. (1987). Life as a narrative. *Social Research*, 54, 1-17.
- Eliade, M. (1987). *The Sacred & the Profane: The Nature of Religion*. San Diego: HBJ Publishers.
- Halbwachs, M. (1980 [1925]). *The collective memory*. New York: Harper & Row.
- Halbwachs, M. (1992 [1950]). *On collective memory*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Holstein, J.A., & Jaber F. Gubrium (2000). *The self we live by: Narrative identity in a postmodern world*. New York: Oxford University Press.
- Schorsch, I. (1981). The Holocaust and Jewish survival. *Midstream*, 27(1), 38-42.
- Schorsch, I. (1999). How much Holocaust is too much? *JTSA Website*, 1999. Retrieve on December 2003. (No more available online, the author keeps an offline copy).
- Lévi-Strauss, C. (1966). *The savage mind (Nature of human society)*. Chicago: Chicago University Press.

נספח 1

תכולת הדיסק, **ניגונים של זיכרון**⁷⁷ שכינס תחתיו את פס הקול של עצרות הזיכרון והוא כלל את השירים וקטעי הקריאה שנהיו לנכסי צאן ברזל של 51 עצרות הזיכרון משנת 1949 ועד 2000:

- "לאור הזיכרונות", נגינת צ'לו ופסנתר, לחן של משה וילנסקי.
- "זיכור", בנוסח של אבא קובנר (עין החורש, שנות החמישים).
- "לכל איש יש שם" של זלדה (1974) בלחן של חנן יובל בשירת חווה אלברשטיין.
- "רוח עצוב" של יצחק קצנלסון (לודז' 1903), לחן עממי בביצוע שלישיית המעפיל.
- "יצא יהודי" של יצחק קצנלסון (ורשה 1940) לחן של ישראל גולדשטיין בביצוע אופירה גלוסקא.
- "אויפן ווג שטייט א-בוים" (על הדרך עץ עומד) של איציק מאנגר (1938) בלחן של פיליפ לסקובסקי.
- "העיירה בוערת" של מרדכי גבירטיג (1938) בביצוע דורית ראובני.
- "פונאר" (שטילער שטילער) של שמריהו קצ'רגינסקי, (וילנה 1943), לחן של אלכסנדר וולקוביסקי, קולית לוחמי הגטאות, סולנית טובה הוורדי.
- "תחת זיו כוכבי שמים" של אברהם סוצקבר (וילנה 1943), לחן של א. ברודנו בביצוע קולית לוחמי הגטאות.
- "אונטער די חורבות פון פוילן" של איציק מאנגר (פריז, 1939), לחן של ס. ברזובסקי, בביצוע מקהלת רינת.
- "אני מאמין" מן התפילה, לחן של ע.ד. פסטג, בביצוע אמה שייבר.
- מכתבו של מרדכי אנילביץ ליצחק צוקרמן, (1943), קורא אפי וייס, ספר מלחמות הגטאות.
- "המנון הנוער" מאת שמריהו קצ'רגינסקי, (וילנה 1943), לחן ב. רובין בביצוע חבורת רננים.
- "מזמור שיר לפרטיזנית" של הרשל גליק, (וילנה 1942), לחן רוסי בביצוע קולית לוחמי הגטאות.
- "שיר הפרטיזנים היהודים" של הירש גליק (וילנה, 1943) ולחן של דמיטרי ודניאל פוקראס בביצוע א. גלוסקא ודורית ראובני.
- "בישיבה" של סלובודקה, של אקסלרוד ולחן של גולדפאדן בביצוע קולית לוחמי הגטאות.
- "אדם האמין" של אברהם חלפי, לחן דויד זהבי בביצוע אריק איינשטיין.
- "הליכה לקיסריה" ("אלי אלי") של חנה סנש (1942), לחן דויד זהבי, בביצוע נתנאלה.
- התקווה.

⁷⁷ גיא, 2000

